

Straffen, vrouwen en moraal

*Een selectie uit het werk van
prof. dr. Elisabeth Lissenberg*

Bonger Reeks

Straffen, vrouwen en moraal

Straffen, vrouwen en moraal

**Een selectie uit het werk van
prof. dr. Elisabeth Lissenberg**

**Uitgegeven ter ere van het afscheid van prof. dr. Elisabeth (Ellie) Lissenberg
als hoogleraar criminologie aan de Universiteit van Amsterdam.**

Universiteit van Amsterdam
Bonger Instituut voor Criminologie

 Postbus 1030
1000 BA Amsterdam

 020 525 3918

 bonger-fdr@uva.nl

 www.bonger.nl

Samenstelling : Dirk J. Korf, Simon Stolwijk & Frederiek de Vlaming

Lay-out : Annemieke Benschop

Uitgave : Rozenberg Publishers (www.rozenberggps.com)

ISBN : 978 90 5170 772 4

© 2008

Inhoud

Ten geleide.....	7
Verlagen en verheffen.....	11
Het morele kapitaal.....	31
Biedt het strafrecht meer dan dading?.....	39
Vrouwen, mannen en moraal.....	51
Overspel, de wetgever en de politiek.....	69
Eigenwaarde en vernedering.....	85
Overheid en slachtoffers.....	91
Spiegeldelicten: nieuwe vormen van vrouwencriminaliteit.....	109
Vrouwen en hun misdaad.....	123
Intieme relaties en het strafrecht.....	133

Ten geleide

Bij het afscheid van Elisabeth (Ellie) Lissenberg

Wie een willekeurige stapel scripties of werkstukken van criminologiestudenten doorneemt stuit onherroepelijk en veelvuldig op de naam Lissenberg. Er is nauwelijks een criminologische theorie te noemen waarbij zij niet als bron wordt vermeld. Dat komt allemaal doordat Ellie Lissenberg, samen met Sibbo van Ruller en René van Swaaningen, de euvele moed had een klassieker uit de Nederlandse criminologie nieuw leven in te blazen: *Tegen de regels. Een inleiding in de criminologie*. De eerste editie was verschenen in 1977, de tweede, herziene uitgave in 1980. De derde versie liet bijna twintig jaar op zich wachten en kwam uit in 1999, gevolgd door de vierde bewerking in 2001.

Het schrijven van een inleiding in de criminologie kan niet gemakkelijk overschat worden. Ook wanneer een reeks van auteurs ieder een hoofdstuk voor hun rekening nemen, zoals het geval is bij *Tegen de regels*, dan nog staat de redactie voor de zware opgave om keuzes te maken over de theorieën en thema's die wel en welke niet, of slechts beperkt worden behandeld, daar de juiste auteurs voor te vinden, deze te enthousiasmeren en te waarborgen dat alle kopij op tijd wordt ingeleverd. Is dat op zich al een gigantische klus, dan is er alsnog de plicht om afzonderlijke bijdragen op elkaar af te stemmen en zo nodig te bewerken, om er een echt, inhoudelijk samenhangend boek van te maken. Ellie Lissenberg toonde zich de ambitieuze docent en voortvarende redacteur.

Reeds bij de eerste editie zat zij in de redactie. In lijn met de tijdgeest ging toentertijd ruim de helft van het boek over de manieren waarop met name door strafrechtelijke sancties op criminaliteit werd gereageerd – en was er veel minder ruimte voor de etiologie of oorzaken van criminaliteit.

We zien dat ook terug in haar eigen publicaties, waaronder in de eerste jaren een indrukwekkende reeks boekbesprekingen. Daarin blijkt zij een scherp observator en analyticus. Zo bespreekt zij in 1972 in het (toen nog: Nederlandse) *Tijdschrift voor Criminologie* boeken over de sociale gevolgen van

strafrechtelijke veroordeling, stigmatisering en labeling. In de daaropvolgende jaren volgen in hetzelfde tijdschrift besprekingen van boeken over soortgelijke en aanverwante thema's, zoals criminaliteit en de rol van de Amerikaanse justitie, de theorie van het symbolisch interactionisme, taal en afwijkend gedrag, maatschappelijke definiëring van afwijkend gedrag, en klassenjustitie. In 1975 en 1976 doet zij er verslag van haar tocht langs alle dan bestaande criminologische, c.q. kriminologische instituten aan Nederlandse universiteiten. Ook ontwaren we de aanloop naar haar promotie, bijvoorbeeld in de bespreking van een boek over veroordelen bij kinderen, maar ook in een artikel van haar, samen met Jac. van Weringh en Otto Kamstra, over een exploratief onderzoek naar beeldvorming over criminelen bij schoolkinderen. In 1979 verdedigt zij haar proefschrift *Kinderen spreken recht: een onderzoek naar denkbeelden van kinderen over misdaad en straf*.

En dan lijkt Ellie Lissenberg van het criminologietoneel verdwenen. Maar dat is slechts schijn. Eerst werkt zij enkele jaren bij de Nationale Ombudsman en aansluitend als hoofd van de sector Sociologie van de Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (SISWO), om in 1988 terug te keren naar het Criminologisch Instituut Bongers van de Universiteit van Amsterdam, ditmaal als hoogleraar.

In deze tussenliggende periode heeft zij onder andere gepubliceerd over vrouwen en criminaliteit en over hoe vrouwen worden gezien door de bril van criminologen. Deze thema's bespreekt zij ook in haar oratie op 16 mei 1989: *Verlagen en verheffen*. Deze bevat een mooie synthese van het kritische gedachtegoed van de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw (labeling, klassenjustitie) met dat uit vroeger jaren (Bongers, Meijer-Wichmann) en het moderne denken over macht. Enerzijds herkennen we de rode draad van de socioloog die een krachtig oog heeft voor historisch gekleurde macroprocessen en anderzijds, toegespitst op het heden en in de rol van criminoloog, sterk geïnteresseerd is in de persistent dominante rol van het strafrecht. "Het maken van onderscheid is van alle tijden en alle plaatsen, maar het maken van specifiek onderscheid, bij voorbeeld met behulp van het strafrecht, is aan tijd en plaats gebonden." (p. 9/10)

In de talrijke publicaties die sindsdien van haar hand zijn verschenen manifesteert zij zich als een solide onderzoekster van een breed scala aan onderwerpen, waaronder: moreel kapitaal, bindingentheorie, decriminaliseren, gevangenskleding, sociale controle, criminaliteitsbestrijding, bestuurlijke preventie, de politie, arrestantenopvang, beveiliging, decriminalisering, fietsendiefstal door drugsverslaafden, dading, fysiek geweld, overspel en vrouwencriminaliteit. Hieruit hebben we een tiental geselecteerd. Daarbij hebben we ons beperkt tot Nederlandstalige publicaties en vervolgens tot drie thema's. In willekeurige volgorde zijn dat: een kritische reflectie op *straffen, vrouwen* (emancipatie) en criminaliteit, en de niet te onderschatten de rol van *moraal* bij strafbaarstelling en handhaving. Ook na het afscheid prof. dr. Elisabeth Lissenberg als hoogleraar van de Universiteit van Amsterdam zijn deze thema's van blijvend belang voor de Nederlandstalige criminologiebeoefening.

Dirk J. Korf

Simon Stolwijk

Frederiek de Vlaming

Verlagen en verheffen

1989

'De feiten storen zich niet aan het recht. Je kunt je afvragen of het dan recht is'.¹

**Mijnheer de Rector Magnificus,
Geachte toehoorders,**

Op een dag als vandaag zijn ambtenaren bezig met het formuleren van strafbaarstellingen, overtreden anderen geldende strafrechtsregels, lopen slachtoffers naar de politie om aangifte te doen, houdt de politie verdachten op voor verhoor, beslissen officieren van justitie over al dan niet vervolging, schrijven verdachten het laatste woord, spreken rechters vonnissen uit, worden veroordeelden in cellen opgesloten, lopen bewaarders controlerondes, schrijven journalisten verslagen, lezen abonnees ochtend- en avondbladen. Zij allen geven vorm aan criminaliseringsprocessen, en met het bestuderen daarvan houden criminologen zich bezig.

Criminaliseringsprocessen kunnen mijns inziens worden beschouwd als onderscheidingsprocessen, als processen van verlaging en verheffing. Over die processen gaat mijn rede, met als titel *Verlagen en verheffen*.

Misdaad als normaal sociaal verschijnsel

Durkheim schreef al in 1895: 'Overal bestaat er criminaliteit. Zij verandert van vorm en de daden die dat kenmerk vertonen zijn niet overal dezelfde; maar

---

Rede uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de criminologie aan de Universiteit van Amsterdam op dinsdag 16 mei 1989. Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.

¹ *Twee zwarte zwanen*, een toneelstuk, Provincie Groningen / Noordelijk Theater De Voorziening, Groningen, 1985, p.33.

overal zijn er mensen geweest die door hun gedrag een straf opliepen.² Durkheim ziet criminaliteit als een normaal sociaal verschijnsel. Een samenleving zonder misdadigheid acht hij onmogelijk. In zo'n samenleving zou iedereen op iedereen lijken in een 'universele en absolute eenvormigheid'. Gegeven de 'verscheidenheid en individuele originaliteit' is het naar zijn inzicht 'onvermijdelijk dat er mensen voorkomen met een crimineel karakter'.

Misdaad ziet hij ook als een noodzakelijk verschijnsel. In dat verband wijst hij op het gevoel van meerderwaardigheid dat kan worden ontleend aan het in acht nemen van de regels. Bestrafing bevestigt de minderwaardigheid en laakbaarheid van degene die de regels overtreden. De regelvertreders stellen de gezagsgetrouwen in staat een gevoel van saamhorigheid te ontwikkelen of in stand te houden. Durkheim ziet misdaad óók als functioneel in verband met sociale veranderingen: 'De vrijheid van denken waarvan wij tegenwoordig genieten, had nooit kunnen worden uitgeroepen indien de regels die haar verhinderen niet waren geschonden vóór zij plechtig werden afgeschaft. Nochtans was die schending op dat ogenblik een misdaad, omdat zij inging tegen gevoelens die nog volop leefden in het bewustzijn van de meerderheid.'³

Randall Collins plaatst kanttekeningen bij het begrip samenleving, zoals dat door Durkheim wordt gebruikt. 'Samenleving' is niet meer dan een begrip, betoogt hij, samenlevingen 'doen' niets, mensen en groepen doen en laten. Zij kennen rituelen, en het voltrekken van rituelen bevordert de onderlinge verbondenheid. Een van die rituelen bestaat uit het opleggen van strafrechtelijke sancties, waardoor volgens Collins saamhorigheidsgevoelens van groepsleden worden versterkt en hun macht over andere groepen toeneemt. Criminaliseringsprocessen beschouwt hij als politieke processen, als een aaneenschakeling van rituelen die door bevoorrechte groepen worden *gebruikt* ter versterking van de onderlinge solidariteit. Ook geeft het opleggen van straffen de leden van de bevoorrechte groepen de kans zich beter te voelen dan de anderen die de regels niet naleven. Misdaad maakt onlosmakelijk deel uit van de sociale

---

² Durkheim, Emile, *Les règles de la méthode sociologique*, Presses Universitaires de France, Parijs, 1895. Ik citeer de Nederlandse vertaling *De sociologische methode*, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij/Universitaire Pers Rotterdam, Antwerpen/Rotterdam, 1969, p. 102.

³ Durkheim, op.cit., p. 106.

structuur, aldus nog steeds Collins, en criminaliseerbare manieren van doen en laten zullen altijd verband houden met de machts- en beheersingsbronnen van de overheersende groepen. De criminaliseringsrituelen laten, zo stelt Collins, de overheersingsstructuur intact. Hij veronderstelt bewuste bedoelingen bij de 'bevoorrechte groepen': 'Misdadigheid stelt hen in staat tot het organiseren van strafrituelen die de gevoelens omtrent goed en kwaad van de gemeenschap dramatiseren, waarmee zij de overheersende positie van hun eigen groep verstevigen.'⁴

Ook Jack Douglas gaat uit van Durkheims stelling dat misdaad een noodzakelijk sociaal verschijnsel is en stelt onomwonden: 'Durkheim betoogde zonder meer terecht dat onaangepastheid en misdadigheid noodzakelijke sociale verschijnselen zijn, maar hij zag niet *hoe* fundamenteel die noodzaak is'.⁵ Dramatiseren van het kwade en bestraffing daarvan versterkt het 'goede' gedrag, maar belangrijker nog acht Douglas de onlosmakelijke en noodzakelijke verbondenheid van 'goed' en 'kwaad'. De ene categorie, het kwade, kan niet worden onderkend zonder kennis of besef van de andere categorie, het goed, of omgekeerd. Derhalve maakt immoraliteit noodzakelijk en onvermijdelijk deel uit van onze sociale werkelijkheid.

Douglas relativeert de tweedeling. Gesproken kan immers worden in maten van goed en kwaad, in meer of minder erg, in meer of minder goed. Die relativering is evenwel niet mogelijk bij de waardering van onszelf en anderen, en van onszelf ten opzichte van die anderen. Bij het toekennen van betekenis aan eigen en andermans gedrag wordt, zo geeft Douglas aan, steeds een categorisch onderscheid gemaakt in goeden en slechten, afwijkers en respectabelen, gestraften en niet-gestraften.

Criminaliteit is volgens de zojuist besproken auteurs een normaal sociaal verschijnsel: overal en altijd zijn er mensen die gestraft worden voor hun doen of laten. Niet alleen is criminaliteit een normaal verschijnsel, het is ook een nood-

---

⁴ Collins, Randall, *Sociological Insight. an Introduction to Non-Obvious Sociology*, Oxford University Press, New York/Oxford, 1982, p. 115 e.v.

⁵ Douglas, Jack D., (ed.) *Deviance and Respectability. The social construction of moral meaning*, Basic Books, Inc. Publ., New York/London, 1970, p. 5.

zakelijk verschijnsel. De drie auteurs wijzen op de functionaliteit ervan. Criminaliteit en bestraffing zijn noodzakelijke sociale verschijnselen, want zij dragen bij aan de handhaving van de sociale orde. Ook kunnen groepen door te straffen zich van andere groepen onderscheiden. Collins veronderstelt dat de heersende groepen de strafrituelen bewust gebruiken, en Douglas schrijft bedoelingen toe aan andermans gedragingen, als zij anderen bestempelen als slecht of fout. Zo gepland en vooropgezet verlopen onderscheidingsprocessen mijns inziens niet.

Het opleggen van straffen leidt tot een tweedeling in gestraften en niet-gestraften, in 'wij' en 'zij'. Het gebruik van de termen 'wij' en 'zij' roept de vraag op: wie zijn 'wij' en wie zijn 'zij'?⁶ Onder 'wij' versta ik de groepen die straffen opleggen, die zich bevinden aan de 'goede' kant van de sociale scheidslijn, en onder 'zij' de groepen die de straffen krijgen opgelegd, die zich bevinden aan de 'verkeerde' kant van de scheidslijn. U en ik, of wij het willen of niet, bevinden ons eerder aan de kant waar de straffen worden uitgedeeld, dan aan de kant waar ze terechtkomen. Als u mij over 'wij' hoort spreken, dan kunt u deze term dus inderdaad ook op uzelf betrekken waar u dat op kunt brengen, tijdens mijn beschouwing over het fungeren van het strafrecht als distinctiemiddel.

Het maken van onderscheid is van alle tijden en alle plaatsen, maar het maken van specifiek onderscheid, bij voorbeeld met behulp van het strafrecht, is aan tijd en plaats gebonden. Het strafrecht is een van de beheersings- en ordeningsmiddelen voor het oplossen van problemen van het samenleven.⁷

Op alle niveaus, van strafbaarstelling tot straftoemeting, worden problemen onderscheiden die via het strafrecht kunnen worden opgelost en problemen die daadwerkelijk via het strafrecht worden opgelost. Door daden die 'mis' zijn⁸ te onderscheiden, wordt duidelijk wat kan en niet kan, wat mag en

---

⁶ Vgl. Elias, Norbert, Een theoretische essay over gevestigden en buitenstaanders, in: Elias, Norbert en John L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders, een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*, Uitgeverij Het spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1976, pag. 7-46.

⁷ Zie Lissenberg, Ellie, *Kinderen spreken recht. Een onderzoek naar denkbeelden van kinderen over misdaad en straf*, Samsom Uitgeverij, Alphen aan den Rijn, 1979, p. 6 e.v.

⁸ Zie: Kempe, Dr. G.Th., *Inleiding tot de criminologie*, Erven Bohn, Haarlem, 1967, p. 1: "Misdaden zijn daden, door mensen gepleegd. Het voorvoegsel 'mis' wijst erop, dat deze daden iets merkwaardigs hebben, zonder alsnog het karakter van dit merkwaardige nader te expliceren."

niet mag. Dit onderscheid wordt geaccentueerd als het strafrecht wordt toegepast, waarmee misse daden worden tot misdadigheid of criminaliteit.

Toepassing van het strafrecht levert lang niet altijd criminaliteit op in de gebruikelijke betekenis van het woord. Veel strafrecht is ordeningsrecht. Verkeersovertredingen waarvoor boetes zijn betaald, passen niet in de gebruikelijke opvattingen over criminaliteit of misdadigheid. Kinderen weten dat al.⁹

Criminaliseringsprocessen

Criminaliteit, in die gebruikelijke betekenis van het woord, is het eindprodukt van criminaliseringsprocessen. Ik onderscheid in het criminaliseringsproces vier fasen die, in het kort, als volgt zijn te omschrijven.

1. *Strafbaarstelling* behelst het formuleren en vastleggen van gedragsvoorschriften en daarbij behorende strafrechtelijke sancties die kunnen worden opgelegd als de voorschriften niet worden nageleefd.
2. Zijn er strafbaarstellingen dan kunnen strafrechtregels worden overtreden.¹⁰ Die regelschendingen, die gedragingen zijn dan *criminaliseerbaar*, dat wil zeggen de kans bestaat dat zij criminaliteit worden.
3. Sommige gedragingen worden *gecriminaliseerd*: als de strafbare gedragingen bekend worden bij de politie of andere opsporingsdiensten, door eigen politiële activiteiten of door aangiftes van burgers.
4. Tenslotte kunnen straffen, officiële negatieve strafrechtelijke sancties, volgen, opgelegd door het Openbaar ministerie of de rechter, waarmee criminaliteit tot stand is gebracht.

Criminaliseringsprocessen zijn ordeningsprocessen. Het ordenend karakter komt duidelijk naar voren in de eerste fase, de fase van strafbaarstelling, en in de derde en vierde fase, de fase waarin gecriminaliseerd wordt en de fase waarin gestraft wordt. Manieren van doen en laten worden achtereenvolgens onderscheiden in wel of niet strafbaar, wel of niet te straffen, en in wel of niet gestraft. Uiteindelijk gaat het dan om wel of niet gestrafte mensen.

---

⁹ Lissenberg, E. op cit., hfdst. 7-10.

¹⁰ Art. 1 Sr.: "Geen feit is strafbaar dan uit kracht van eene daaraan voorafgaande wettelijke strafbepaling."

Het is een algemeen bekend feit dat velen zich schuldig maken aan het overtreden van regels en dat weinigen worden gestraft. Criminologen hebben zich uitvoerig verdiept in de processen die tot het straffen van enkelen leiden. Degradatierituelen, het verlagen van de relatief weinigen die met het strafrechtelijke apparaat in aanraking komen, 'de buitenstaanders', 'de anderen', hebben veel pennen in beweging gebracht. De wijze waarop strafrechtelijke beheersing uitwerkt op die anderen, - niet 'wij', maar 'zij' - is uitvoerig onderzocht.

De andere kant van de medaille kreeg veel minder aandacht. 'Wij', de gevestigden, die aan de goede kant van de scheidslijn vertoeven, zijn nogal verwaarloosd in het criminologisch onderzoek, terwijl ook wij vorm geven aan criminaliseringsprocessen. De keerzijde van het verlagen, dat wil zeggen het verheffen, is onderbelicht. Weliswaar brengt verlaging van de een, verheffing van de ander met zich mee, maar inzicht in en kennis van processen van verlaging werpt niet automatisch licht op processen van verheffing. Aan de hand van drie fases uit het eerder uiteengezette criminaliseringsproces zal ik nu nader ingaan op strafrecht als distinctiemiddel, als middel tot verheffing.

Morele onderneming

Het criminaliseringsproces kan worden gezien als productieproces in een morele onderneming. Het eindproduct van deze onderneming is criminaliteit. Howard S. Becker introduceerde het begrip morele onderneming in *Outsiders*. Hij laat zien hoe deviantie, afwijkend gedrag, tot stand komt door inspanningen van 'moral entrepreneurs', die hij verdeelt in morele kruisvaarders en regelhandhavers.¹¹ De morele kruisvaarders spelen een belangrijke rol in de eerste fase van het criminaliseringsproces, de fase van strafbaarstelling. De regelhandhavers spelen hun rol in de laatste twee fases, die van het criminaliseren en die van het tot stand brengen van misdadigheid.

In de eerste fase van het criminaliseringsproces, de fase van het strafbaarstellen, zijn groepen burgers erop uit gedragsvoorschriften en daarbij behorende strafrechtelijke sancties vast te laten leggen. In diverse studies is ingegaan op de belangen, die daaraan ten grondslag liggen. Becker omschreef de

---

¹¹ Becker, Howard S., *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*, The Free Press, New York, 1963, hoofdstuk 7.

ambtenaren van het *Treasury Department's Bureau of Narcotics* als 'morele kruisvaarders' die, met het invoeren van de *Marihuana Tax Act*, het gebruik van henneproducten strafbaar wilden maken.¹² Gusfield stelde dat de wetgeving inzake het verbod op drankgebruik in de Verenigde Staten de 'morele macht' symboliseerde van de Protestantse middenklasse.¹³ In Nederland, zo meende Kempe, werd het invoeren van de Zedenwetten van 1911 mogelijk door de steun van de zogenaamde kleine burgerij, die daarmee de eigen 'morele superioriteit' erkend zag.¹⁴ Ook het streven van de vrouwenbeweging om de zedelijkheidswetgeving, bij voorbeeld de bepalingen over de strafbaarheid van seksueel geweld, te wijzigen, kan vanuit een dergelijk gezichtspunt worden geïnterpreteerd.¹⁵

Het ijveren voor de andere strafbaarstellingen is kenmerkend voor groepen die in beweging zijn, ongeacht de vraag of die beweging een sociale stijging dan wel een daling inhoudt. Het aandringen op invoering of verandering van strafbaarstellingen wijst erop dat machtsbalansen aan het verschuiven zijn. De betrokkenen trachten hun eigen morele opvattingen te handhaven of aanvaard te krijgen onder meer via het invoeren van andere regels. Zij trachten hun machtsbronnen en machtskansen te vergroten of tenminste in stand te houden, zich te verheffen of verheven te blijven. Met een geslaagde morele kruistocht tonen de betrokkenen aan dat zij goed en kwaad kunnen onderscheiden en dat zij anderen daar ook van kunnen overtuigen. Belangrijk worden of ten minste blijven is een deel van de opbrengst van de morele onderneming.

---

¹² Idem, p. 135 e.v.

¹³ Gusfield, Joseph R., *Moral Passage: 'The Symbolic Process in Public Designations of Deviance'*, in: *Social Problems*, 1967, 18, p. 296-307.

¹⁴ Kempe, G.Th., 'Uitvoerder of kruisvaarder? De rol van Regout bij het tot stand komen van de zedenwetten van 1911', in: Jan Fiselier et. al., *Tegen de regels. Een inleiding in de criminologie*, Ars Aequi Libri, Utrecht, 1980, p. 183-196.

¹⁵ Zie b.v. Brants, Chrisje en Erna Kok, 'Strafrechtelijke bestrijding van pornografie: discussie en dilemma's', in: Bruinsma, Gerben et.al., *Vrouwen en Criminaliteit*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1987, p. 168-182; Soetenhorst-de Savorin Lohman, J. en U. Jansz, *Sexueel geweld zal de wetgever een zorg zijn:: Herziening van de zedelijkheidswetgeving in Denemarken, Zweden en Nederland*, Gouda Quint, Arnhem, 1986.

In de gevallen die hierboven zijn genoemd, werd een machtsstrijd gevoerd om duidelijk te maken wat de inhoud van het moraal behoorde te zijn en wie boven wie verheven was. Ook het vastleggen van andere strafbaarstellingen kan worden gezien als een verheffingsproces. Zulke processen verlopen veel minder opvallend en er worden minder offers gebracht dan bij morele kruistochten. Veel strafwetgeving lijkt vanzelfsprekend tot stand gekomen. Bij strafbaarstellingen van fysiek geweld – moord, doodslag, mishandeling – zal de gedachte niet zijn gekomen dat ook mensen betrokken bij het proces van wetgeving of mensen uit hun omgeving zich aan zulk gedrag schuldig zouden kunnen maken. De eigen gedragsbeheersing in dit soort aangelegenheden namen zij als vanzelfsprekend aan. Zij hadden geen externe beheersing in de vorm van strafdreiging nodig, noch zou de situatie zich voordoen dat de straffen hen zouden treffen. Zij waren daarboven verheven.

In zijn dissertatie schreef Bongger dat de maximum straffen relatief mild zijn als het gaat om misdrijven zoals knoeien met levensmiddelen. Die misdrijven worden naar zijn oordeel vooral door leden van de bourgeoisie gepleegd. Bij deze strafbaarstellingen, zo citeert hij de Italiaan M.A. Vaccaro, wordt het klassekarakter van de strafwet zichtbaar.¹⁶ In het verlengde hiervan kan worden gesteld dat de wetgever regelschendingen die met een zware straf worden bedreigd als vreemd aan zichzelf heeft beschouwd. De sociale afstand tot de beoogde daders was groot: de verhevenheid was een gegeven.

Moreel kapitaal

Strafbaarstellingen kunnen de werktuigen, de ‘produktiemiddelen’, van de morele onderneming worden genoemd: het morele kapitaal. Het begrip moraal kapitaal is een variatie op Bourdieus term cultureel kapitaal. Bourdieu behandelt de hang naar onderscheid, die zich manifesteert in de waardering van kunstuitingen. ‘De sociaal erkende hiërarchie van de kunsten, en daarbinnen van genres, scholen of periodes’, aldus Bourdieu in *La Distinction*, ‘stemt overeen met een sociale hiërarchie van gebruikers. Smaak wordt een herkenningsteken van ‘klasse’’.¹⁷

---

¹⁶ Bongger, W.A., *Criminalité et conditions économiques*, G.P. Tierie, 1905, p. 660.

¹⁷ Bourdieu, Pierre, *A Social Critique of the Judgement of Taste*, Routledge & Kegan Paul, London, 1984,

De hang naar verheffing komt mijns inziens onder meer naar voren in de manieren waarop wordt omgegaan met het *morele kapitaal*, de strafbaarstellingen. Daarbij gaat het, zoals hierboven werd besproken, om het beïnvloeden van de wetgever teneinde strafbaarstellingen ingevoerd te krijgen en om het gebruik dat wordt gemaakt van de strafbaarstellingen, van het morele kapitaal.

Het eigenlijke gebruik van het morele kapitaal is gedelegeerd. De overheid heeft het geweldmonopolie, of om de gekozen terminologie aan de houden: de overheid is de monopolist van de moraal. Het is evenwel in hoge mate van burgers afhankelijk wanneer en in hoeverre het morele kapitaal wordt gebruikt. Met meer of minder succes kunnen burgers een beroep doen op het morele kapitaal. Het gebruik daarvan, dat vorm krijgt in het opleggen van straffen, brengt het eindprodukt criminaliteit tot stand.

In vroeger tijden leken de groepen die over moreel kapitaal konden beschikken gemakkelijk te onderscheiden van de groepen die criminaliteit zouden hebben gepleegd. Criminologen hadden toen hun onderzoeken naar verborgen aantallen (*dark number* of *Dunkelziffer*) nog niet verricht. Moreel kapitaal en criminaliteit gingen niet samen, zo blijkt bij voorbeeld uit literatuur over criminaliteit van vrouwen. Afgaande op de beschikbare gegevens over criminaliseerbare, gecriminaliseerde en gestrafte gedragingen, plegen vrouwen minder en minder ernstige vormen van criminaliteit dan mannen. Als verklaring brachten de 19e-eeuwse spiritualisten Joly en Proal naar voren dat vrouwen moraal hoogstaander zijn dan mannen, en in de eerste helft van deze eeuw opperden Hudig en Kempe vergelijkbare denkbeelden.¹⁸ De redenering is dan: mensen die goed zijn, kunnen niet slecht zijn en omgekeerd. Maar zo simpel is het niet meer, als het ooit zo simpel was.

In de loop van deze eeuw hebben toenemende onderlinge afhankelijkheid en afnemende hiërarchisering geleid tot een steeds verdergaande spre-

---

p. 2. In de mij ter beschikking staande Franse editie *La Distinction. Critique sociale du judgement*, Les éditions de Minuit, Paris, 1979 ontbrak de 'Introduction' waarin dit citaat staat. Bourdieu noemt andere vormen van kapitaal: economisch kapitaal en opleidingskapitaal, (Franse editie p. 130-131, Engelse editie p. 114-115). Politiek kapitaal is de Engelse vertaling (p. 409) voor "le travail politique" (Franse editie p. 478). De verhoudingen tussen de verschillende kapitaalvormen kunnen symmetrisch en asymmetrisch zijn (Franse editie p. 131-132, Engelse editie p. 115).

¹⁸ Zie bij voorbeeld Bruinsma, Gerben en Ellie Lissenberg, *Vrouwen als daders*, in: *Vrouw en criminaliteit*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1987, p. 13.

ding van inkomen en kennis en, zo kan worden toegevoegd, van criminaliteit en moreel kapitaal. De scheiding tussen gevestigden en buitenstaanders, tussen 'wij' en 'zij' werd steeds minder markant. De statusonderscheidingen werden minder opvallend en subtieler, zo schrijft Goudsblom.¹⁹

In het gebruik van het morele kapitaal, de toepassing van het strafrecht, het opleggen van straffen, valt een toenemende zelfbeheersing waar te nemen als het gaat om gebruik van fysiek geweld. Franke beschrijft deze ontwikkeling.²⁰ In de loop van de tijd is steeds vaker gekozen voor het opleggen van geldboetes in plaats van voor vrijheidsstraffen, nadat eerder vrijheidsstraffen de plaats hadden ingenomen van lijfstraffen en doodstraffen. Het milder worden van de opgelegde straffen is een van de aanwijzingen dat de sociale afstand tussen de gestraften en de straffenden is verminderd. Hoe geringer de sociale afstand, des te gevoeliger worden mensen voor de onderlinge sociale verschillen. Een klein onderscheid maakt dan een groot verschil. Maar het strafrecht is in zijn toepassing nog altijd niet subtiel. Manieren van doen en laten worden toch steeds verdeeld in misdadigheid en niet-misdadigheid.²¹ Het eindprodukt van criminaliseringsprocessen is nog altijd criminaliteit. De vraag wordt of en hoe het strafrecht als distinctiemiddel, als middel tot verheffing bruikbaar blijft, gegeven een verdergaande nivellering en toenemende afhankelijkheid van burgers onderling en burgers en overheid.

Verlagen en verheffen

Leek het eerder zo dat criminaliteit en moreel kapitaal behoorden bij afzonderlijke groepen, in de loop van deze eeuw is steeds zichtbaarder geworden dat

---

¹⁹ Goudsblom, Johan, De Nederlandse samenleving in een ontwikkelingsperfectief, in: Jan van Bremen e.a. (red.), *Staatsvormingsprocessen in Europa en Azië na 1750*, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1981, p. 25.

²⁰ Zie Franke, Herman, 'Criminaliteit en Bestrafing', in: Wilterdink, Nico en Bart van Heerikhuizen (red.), *Samenlevingen: Een verkenning van het terrein van de sociologie*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1989, 2e herziene druk, hoofdstuk 11.

²¹ Vergelijk Cohen, Stanley, *Against Criminology*, Transaction Books, New Brunswick (U.S.A.) and Oxford (U.K.), 1988, p. 257.

beide naast en door elkaar binnen dezelfde groepen voorkomen. Het onderscheid tussen 'wij' en 'zij' valt steeds moeilijker te maken.

Bonger, en hij was niet de eerste, gaf in zijn dissertatie in 1905 al aan dat het strafrecht mild wordt als het gaat om gedragingen van mensen uit de sociale klasse van de wetgever. In 1920 schreef Clara Meijer-Wichmann: 'Zoolang er een klassemaatschappij is, zal er klassejustitie wezen... Alleen waar er geen klasseverschillen meer zijn, kan de klassejustitie 'afsterven'. Dan *blijven* echter andere, fijnere conflicten – blijft in alle rechtspraak de kans, dat een mensch oordeelt over een ander die hij niet begrijpt'.²²

De discussie over klassejustitie laaide in alle hevigheid op in het begin van de jaren zeventig, getuige bij voorbeeld het vierde deel 'De selectiviteit van strafrechtelijke reacties' in de eerste editie van *Tegen de regels*. Drie van de vier in dat deel opgenomen artikelen hebben het woord *klassejustitie* in de titel.²³ Van Weringh wees in 1970 op het verband tussen selectief strafrechtelijk optreden en de beeldvorming rond criminaliteit, en gaf een ontkennend antwoord op de vraag of onze maatschappij de criminaliteit heeft die zij verdient. 'Door verschillende omstandigheden hebben wij van die criminaliteit een eenzijdig beeld gekregen en wij laten daarom de volle zwaarte van ons oordeel neerkomen op een betrekkelijk kleine groep van medeburgers, die wij gemakkelijk kunnen isoleren uit ons gezichtsveld.'²⁴

De discussie over de selectiviteit van de strafrechtspleging werd vooral gevoerd door leden van de zogenaamde nieuwe klasse, door Wilterdink omschreven als 'mensen die beroepsmatig bezig zijn met het schrijven, redigeren of interpreteren van openbaar toegankelijke teksten, als auteur, redacteur, commentator, docent, onderzoeker.'²⁵ Deze klasse ontleent – zo stelt De Swaan, in navolging van Gouldner – haar legitimiteit aan de idealen van rati-

---

²² Meijer-Wichmann, Clara, 'Klassejustitie', in: *Misdaad, Straf en Maatschappij*, erven J. Bijleveld, z.j, p. 99.

²³ Fiselier, Jan, et.al. (red.) *Tegen de regels, een inleiding in de criminologie*, Stichting Ars Aequi, Utrecht, 1977, Deel IV.

²⁴ Weringh, Jac. van, *Heeft onze maatschappij de criminaliteit die zij verdient?*, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam, 1971, p. 19-20.

²⁵ Wilterdink, Nico, 'Gouldner's Nieuwe Klasse', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, december 1980, p. 329.

onalisme en professionalisme, en oefent permanente kritiek uit op gevestigde opvattingen en gevestigde instellingen. 'Hoe meer de intellectuelen met hun permanent kritisch betoog hun maatschappelijk positie trachten te versterken, des te vaker produceren zij ideeën die hun eigen aanspraken ondermijnen.'²⁶ De wens het strafrecht breder en vooral rechtvaardiger toe te passen, heeft – zo zal blijken – geleid tot aanbevelingen om het minder te gebruiken. De nieuwe klasse identificeerde zich met de lagere sociaaleconomische klasse, de groepen waaruit van oudsher de gevangenisbevolking wordt gerecruteerd. De betrokkenheid bij die klasse kwam onder meer tot uiting in beschrijvingen van de afgestraften als 'slachtoffers van een misdadig sociaal systeem'.²⁷ Anderzijds zetten de leden van de nieuwe klasse zich af tegen de bezitters van het morele kapitaal. Effect bleef niet helemaal uit.

Er viel een tendens te bespeuren om het strafrecht ook toe te passen op manieren van doen en laten van mensen uit kringen van gevestigden. Er kwamen allerlei 'affaires' – Slavenburg, de ABP-zaak, de kinderrechtter – om enkele te noemen. Een groeiend beroep werd gedaan op het strafrechtelijke apparaat ter beheersing van problemen van het samenleven. De toename van problemen, via aangiften van burgers of eigen werkzaamheid van de politie, hield zeker niet alleen verband met een toegenomen aandacht voor criminaliseerbare gedragingen van de beter gesitueerden. Ook andere ontwikkelingen stimuleerden het beroep op politie en justitie. Steeds meer mensen kregen elk voor zich meer aardse goederen. En steeds meer mensen, en vooral vrouwen, eisten het recht op zeggenschap over eigen lijf.

De aandrang van vrouwen op verandering van de zedelijkheidswetgeving in verband met seksueel geweld in en buiten het huwelijk kwam reeds ter sprake. De verschuivingen in de verhoudingen tussen de geslachten blijkt ook uit een toegenomen bereidheid van vrouwen om aangifte te doen van seksueel geweld als zij het slachtoffer zijn van anderen dan verwanten. Als het om verwanten gaat, roepen nog steeds weinigen de hulp van de politie in.²⁸

---

²⁶ Swaan, Abram de, *Kwaliteit in klasse. De sociale wording en werking van het cultureel smaakverschil*, Bert Bakker, Amsterdam, 1985, p.18.

²⁷ Schwendinger, Herman and Julia, 'Defenders of order or Guardians of Human Rights?', in: Taylor, Ian et.al., *Critical Criminology*, Routledge & Kegan Paul, London, 1975, p. 113-147.

²⁸ Draijer, Nel, *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage, 1988, p. 3087 e.v.

Dit laatste houdt naar mijn mening verband met het distinctiekarakter van het strafrecht. Een beroep op het morele kapitaal, door aangifte en uitlokking van een daarop volgende strafrechtelijke procedure, kan leiden tot een verlaagd worden van de verdachte verwant of partner. Maar verlaging van een intimus via toepassing van het strafrecht leidt, zoals criminologisch onderzoek heeft aangetoond²⁹, tevens tot verlaging van gezins- en familieleden. Aangifte heeft in dit soort zaken een paradoxaal effect. Het strafrecht brengt een scherpe scheiding aan waar verbondenheid zo duidelijk een deel van het gegeven is. De geringe sociale afstand, de intimiteit van de relatie, maakt een effectief beroep op het morele kapitaal vrijwel onmogelijk.

De adviezen van vrouwen om zich in dergelijke omstandigheden te wenden tot de burgerlijke rechter in plaats van tot politie en justitie³⁰, past in de ontwikkeling naar gelijkwaardiger relaties tussen mannen en vrouwen. Een civiele procedure maakt de deuk in de 'macht van de vanzelfsprekendheid'³¹ zichtbaar. Vermeden wordt dat vrouwen in de (traditionele) ondergeschikte rol van slachtoffer terecht komen. Met een civiele procedure wordt daarnaast voorkomen dat vrouwen enerzijds zichzelf en anderzijds nabije anderen verlagen, terwijl beperking van gedragsalternatieven van de partner, door straat- of telefoonverboden, toch mogelijk blijft.

Verandering van strafrechtelijke voorschriften in verband met seksueel geweld wijst op het kleiner worden van de sociale verschillen tussen mannen en vrouwen, een evenwichtiger worden van de machtsbalansen. Maar toepassing van die voorschriften, criminaliseren en creëren van criminaliteit, leidt weer tot een toename van verschillen. De mogelijkheid om te beschikken over het morele kapitaal staat het gebruik daarvan in de weg als de sociale afstand klein is tussen degenen die zich criminaliseerbaar hebben gedragen en degenen die stappen moeten zetten om te criminaliseren en te straffen.

---

²⁹ Zie Moerings, L.M., *De gevangenis uit, de maatschappij in*, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1978.

³⁰ Zie bij voorbeeld Driem, Gabi van, *In haar recht*, Contact, Amsterdam, 1986, p. 97 e.v.

³¹ Aafke E. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen*, VUGA, 's-Gravenhage, 1985, p. 321: 'De macht van de vanzelfsprekendheid vindt zijn neerslag in spraakgebruik, gevoelens, beleving, perceptie, opvattingen en gedrag. De dagelijkse omgang tussen de seksen, de wijze waarop men die vorm geeft en beleeft, berust op een fundament van vanzelfsprekendheden die impliciet bepaalde regels bevatten ten aanzien van wat men als vrouw en als man mag en moet, of - in juridische termen - van rechten en plichten.'

Op beleidsniveau valt eveneens een tendens te bespeuren om in bepaalde omstandigheden andere dan strafrechtelijke vormen van beheersing te gebruiken. Deze tendens, die echter niet eenduidig is, past in een proces van afnemende hiërarchisering. Inzake de bestrijding van de zogenaamde veel voorkomende criminaliteit, die vooral door jongeren zou worden gepleegd, neemt de regering zich in haar nota *Samenleving en criminaliteit* voor om burgers, bestuur en maatschappelijke organisaties te betrekken bij het vinden van oplossingen buiten de sfeer van het strafrecht.³² Ouders moeten meer aandacht geven aan hun kinderen, functioneel toezicht door huismeesters, sporttrainers en jongerenwerkers wordt voorgestaan. Voorkomen moet worden dat jongeren als criminelen worden bestempeld. De toegenomen overlap, van degenen die over het morele kapitaal kunnen beschikken en degenen die zich criminaliseerbaar gedragen, staat het maken van onderscheid tussen 'wij' en 'zij' in de weg.

Maar in dezelfde nota is wel nadrukkelijk sprake van een onderscheid tussen 'wij' en 'zij' dat via het strafrecht kan worden gehandhaafd, als het gaat om zogenaamde zware georganiseerde criminaliteit. Dit wekt enige verbazing waar blijkens een recente misdaadanalyse van de Centrale Recherche Informatiedienst (CRI)³³ niet duidelijk is wie de plegers van deze criminaliteit zijn en het daarom niet valt in te zien op wie het strafrecht in concreto moet worden toegepast. De reden lijkt te zijn dat de bewuste groepen, in tegenstelling tot de doorsnee gedetineerden³⁴, door hun onbepaaldheid zo ver van ons afstaan dat wij hen alleen maar als bedreigend en gevaarlijk kunnen zien. Om bij voorbaat aan te geven dat de afstand tussen 'wij' en 'zij' zo groot mogelijk dient te zijn, stelt de overheid vergaande maatregelen in het vooruitzicht, waaronder verhoging van de maximumstraffen.

---

³² *Samenleving en criminaliteit. Een beleidsplan voor de komende jaren*, Tweede Kamer, zitting 1984-1985, 18, 995, nrs. 1-2.

³³ Centrale Recherche Informatiedienst, *Georganiseerde criminaliteit en interregionale groepscriminaliteit. Definitieve resultaten van een landelijke misdaadanalyse*, Den Haag, mei 1988.

³⁴ Zie Foucault, Michel, *Discipline and punish. The Birth of the Prison*, (*Surveiller et punir; Naissance de la prison*, 1975), Vintage Books, New York, 1977, p. 277 e.v.

In het rapport *Rechtshandhaving*³⁵ van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid wordt eveneens naar voren gebracht dat strafrechtelijke sancties soms niet meer en soms juist wel wenselijk zijn. De Raad adviseert het morele kapitaal niet in te zetten om zogenaamde regeloverschrijdingen te voorkomen, zoals belastingontduiking en misbruik of oneigenlijk gebruik van sociale voorzieningen of subsidies. Déze criminaliseerbare gedragingen zouden via het administratieve recht en het burgerlijke recht moeten worden aangepakt.

Anderzijds adviseert de Raad in hetzelfde rapport om het strafrecht wel te gebruiken bij zogenaamde 'commune criminaliteit' als diefstal, vandalisme en geweld. Gedacht wordt aan randgroepjongeren en tweede generatie etnische minderheden, 'jongeren met een ongunstig maatschappelijk perspectief' (p. 257). Deze jongeren bevinden zich, anders dan de eerdergenoemde regeloverschrijders aan de 'andere', de 'verkeerde' kant van de scheidslijn. Het distinctiekarakter van het strafrecht wordt hiermee weer duidelijk. Het werkt als machtsbron ter verheffing van 'ons' via verlaging van reeds op afstand verkerende anderen.

Programmatische opmerkingen

Het onderzoeksthema 'Criminaliseringsprocessen rond fysiek geweld' van het Criminologisch Instituut 'Bonger' past wonderwel in een ontwikkeling van afnemende statusverschillen. Het gebruik van fysiek geweld zoals mishandeling van vrouwen en kinderen en geweldgebruik door functionarissen van politie en justitie, door mensen aan de goede kant van de scheidslijn komt steeds vaker in de schijnwerpers. Dit soort gedrag kan dus niet langer uitsluitend aan de 'anderen' worden toegeschreven.

Wij, en met wij bedoel ik nu de vakgroep criminologie, zullen de ontwikkelingen rond het gebruik van fysiek geweld door verhevenen en verlaagden, door de gebruikers van het morele kapitaal en de als crimineel bestempelden, zo onbevoordeeld mogelijk bestuderen in het besef dat wij aan de verheven kant van de scheidslijn staan. Maar maakt dat onderscheid nog wel verschil?

---

³⁵ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Rechtshandhaving, rapporten aan de Regering, nr. 35*, 's-Gravenhage, juni 1988.

Criminologie zal als 'sociologie van het onderscheid' aan deze universiteit worden beoefend. Daarmee zetten wij een traditie voort die in 1922 begon met de benoeming van W.A. Bongers. Het zal sommigen verbazen dat ik criminologie zo uitdrukkelijk presenteer als een specialisatie van de sociologie. Die verbijzondering is in Nederland niet vanzelfsprekend. Toen ik na tien jaar universitaire criminologie en vijf jaar toezicht op het functioneren van Rijksambtenaren weer onder sociologen kwam, plaatsten sommigen vraagtekens bij mijn sociologische oriëntatie. Ik kwam uit de criminologie, dus zou ik wel jurist zijn of zoiets.

Ook uit de ontvangst van de biografie van Bongers, geschreven door de socioloog Van Heerikhuizen³⁶, bleek dat het verband tussen criminologie en sociologie voor velen niet vanzelfsprekend is. De meeste sociologen vernamen voor het eerst dat Bongers niet alleen hoogleraar was in de criminologie, maar ook in de sociologie. Toen waren criminologie en sociologie nog onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dit heeft helaas niet lang geduurd. Tientallen jaren werd de criminologie beoefend door juristen en niet meer door sociologen. Maar sinds 1970, met de benoeming van Jac. van Wieringh, is de criminologie weer toevertrouwd aan sociologen. Binnen de Faculteit der Rechtsgeleerdheid krijgt de sociologie weer alle kans. Wij sociologen zijn daar dankbaar voor.

Dank

Graag wil ik iedereen dank zeggen die ertoe heeft bijgedragen dat ik vandaag het ambt van hoogleraar in de criminologie in het openbaar mag aanvaarden. Allereerst wil ik mijn dank uitspreken jegens allen die formeel bij mijn benoeming waren betrokken: de leden van de Benoemingscommissie, het Bestuur en de Raad van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, het Bestuur van de (toen nog) Faculteit der Sociale Wetenschappen en het College van Bestuur van deze Universiteit.

---

³⁶ Heerikhuizen, Bart van, *W.A. Bongers, socioloog of socialist*, Wolters-Noordhoff/Forsten, Groningen, 1987.

Geachte medewerkers en bestuurders van SISWO (Stichting Interuniversiteit Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek), en vooral beste collega's van de sector sociologie,

Uw royale instemming met mijn voornemen de benoeming tot hoogleraar criminologie te aanvaarden zal ik niet snel vergeten. Ik heb het afgelopen jaar getracht mijn energie en loyaliteit zo goed mogelijk te verdelen over u en de criminologie. Dat kostte soms meer van mijn dag- en nachtrust dan mijn dierbaren voor wenselijk hielden.

Hooggeschatte Van Weringh, beste Koos,

Toen in 1981 onze arbeidswegen zich scheidden, hadden wij tien jaar werk, en lief en leed van het Criminologisch Instituut 'Bonger' gedeeld en verdeeld. Promoveren en begeleiden zijn aan tijd en plaats gebonden, maar vriendschap is van alle tijden. Jij was de politieke tekenaar van de criminologie. Of, om jouw woorden te parafraseren, jij ontmaskerde en ontluisterde.³⁷ Daar waren collega's je niet altijd dankbaar voor. Je bent vertrokken, maar als 'Münchener Beobachter' houd je een oogje in het zeil. Je bent vertrokken en hebt daarmee mijn terugkeer mogelijk gemaakt. Daar ben ik je zeer dankbaar voor.

Waarde Rüter, beste Frits,

Jij zou de criminologie geen goed hart toedragen? Ik weet wel beter. Het doet mij veel plezier dat wij niet alleen door de controle op de Amsterdamse politie, maar ook in het dagelijks werk weer met elkaar te maken hebben.

Hooggeschatte Goudsblom, beste Joop,

Leermeester sinds 1968, toen jij je hoogleraarschap en ik mijn doctoraalstudie in de sociologie begon. Dat jij en ik nu samen op 'de stoel van Bonger' zitten, overtreft mijn stoutste verwachtingen. Ik hoop dat ik een beroep mag blijven doen op jouw kennis, ervaring en inzichten. Het moet dan mogelijk zijn een crimineel goede sociologie te beoefenen.

---

³⁷ Weringh, Koos van, *Getekende wereld, de kijk van F. Behrendt en Opland op het wereldgebeuren, 1961-1975*, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam, 1976, p. 10: "Zij (politieke tekenaars) ontmaskerden politici en ontluisterden hen soms."

Dames en Heren medewerkers van het Criminologisch Instituut 'Bonger',

Na zeven jaar trof ik het Instituut twee verdiepingen lager weer aan. Ruimtelijk gaat onze expansie voorlopig in de breedte. In personele en inhoudelijke zin past een woord van W.A. Bonger: '...het besef leeft dat het gaat: voorwaarts en omhoog.'³⁸ Het Criminologisch instituut waaraan Van Weringh de naam Bonger verbond, gaat gelet op jullie inzet, een mooie toekomst tegemoet.

Dames en heren studenten,

Over criminaliteit zal ieder die zich niet in het vak heeft verdiept meer kunnen vertellen dan u. Ik hoop dat mijn colleges u helpen om in ieder geval de juiste vragen te stellen. Criminaliteit is een van de smeermiddelen van onze samenleving. Iedereen kan daarover meepraten. Misdaad en straf zijn sociale verschijnselen die door de meeste mensen uiterst betrokken worden besproken. Criminologen of criminele sociologen, zoals Bonger ons noemde, dienen zich van die betrokkenheid bewust te zijn teneinde criminaliseringsprocessen zo afstandelijk mogelijk te bestuderen.

Aan het eind van mijn rede gekomen, wil ik een enkele opmerking maken over het ambtskostuum. Eerder heb ik mij verdiept in kledingvoorschriften voor gevangenen en feministen, nu gaat het om die voorschriften bij academische plechtigheden.³⁹ Zoals u ziet, hebben mijn vrouwelijke collega's hun baret nog op, in tegenstelling tot mijn mannelijke collega's die haar hebben afgezet zodra zij gingen zitten. Ik zal de gedragslijn van de heren volgen, natuurlijk niet omdat ik mij geen vrouw voel, maar omdat ik deze plechtigheden niet geschikt acht voor een toetsing van de door Chanel geformuleerde

---

³⁸ Bonger, Mr. W.A., *Over de evolutie der moraliteit*, N.V. Boekhandel en Uitgeversmaatschappij "Ontwikkeling", Amsterdam, 1922, p. 32.

³⁹ Zie ook NRC-Handelsblad van 26 april 1989 waarin D. Spierenburg, (oud) pedel van de Rijksuniversiteit Leiden terzake opmerkt: "De baretten zullen ook wel niet erg helder zijn van binnen... De heren mogen hem gelukkig meteen afzetten, zodra ze gaan zitten. Dames houden hem op, want ze hebben zo gauw geen mogelijkheid om hun haar weer in orde te krijgen." Met dank aan drs. E. van Scheepen, assistent-conservator van het Universiteitsmuseum De Agnietenkapel.

hypothese dat de hersenen onder een hoofddekseel niet kunnen functioneren.⁴⁰
Aan anderen om uit te maken of ik mij daarmee verlaag of verhef.

Ik heb gezegd.

---

⁴⁰ Vergelijk de laatste stelling bij het proefschrift van W.A. van Gool, *Aging of the Brain: Circadian Sleep-Wakefulness Rhythms and Environmental Influences in the Rat*, Amsterdam, 1987.

Het morele kapitaal

1990

Iedereen heeft moreel kapitaal¹. Dat wil zeggen iedereen heeft opvattingen over goed en kwaad en deze opvattingen zijn ten dele vastgelegd in wetten en voorschriften. Over het morele kapitaal, voorzover het verwijst naar opvattingen of denkbeelden over de strafrechtspleging, gaat het hier.

Niet iedereen heeft evenveel moreel kapitaal. De omvang daarvan is sociaal bepaald en ligt niet voor eens en altijd vast. Opvattingen over misdaad en straf veranderen en de waarderingen van die opvattingen veranderen eveneens. De ene soort opvattingen dwingt, in een bepaalde tijd en binnen meer of minder omvangrijke netwerken, meer respect af dan de andere. Op basis van onderlinge waardering kunnen wij elkaars morele opvattingen kwalificeren in meer en minder hoogstaand, eerbiedwaardig of beschaafd.

Een opvatting die niet erg hoog wordt aangeslagen spreekt uit de volgende suggestie van een van mijn burens. De buurman in kwestie kwam het idee om de zogenaamde 'stavengooier', die in september 1989 een ijzeren staaf gooide naar de Oostenrijkse doelman tijdens de Europacupwedstrijd Ajax-Austria Wien, te straffen door hem in het NOS-journaal een vinger te laten afhakken.²

Lijfstraffen en openbare terechtstellingen zijn in de tweede helft van de vorige eeuw in Nederland afgeschaft. Mijn buurman heeft een antieke opvatting over straffen. Het enige moderne schuilt in zijn voorstel om de tenuitvoerlegging van het vonnis op de televisie te brengen. Hoe dan ook, zijn denkbeelden dwingen weinig respect af: hij beschikt over een gering moreel kapitaal, en hij is niet in staat die denkbeelden in de praktijk te brengen: ook zijn morele

---

Eerder verschenen in: *Justitiële Verkenningen*, 16(1), 93-99.

¹ Ik realiseer me dat deze uitspraak niet opgaat voor babies en kleine kinderen.

² Inmiddels is bekend dat Ajax gedurende een jaar niet zal mogen deelnemen aan internationale toernooien, en dat de 17-jarige dader is gestraft met vijf maanden tuchtschool waarvan twee voorwaardelijk.

kapitaalkracht is gering. De meeste mensen kunnen in verband met misdaad en straf weinig meer doen dan hun opvattingen kenbaar maken. Zij geven hun visies op de ernst en het toelaatbare van criminaliseerbare gedragingen en eventueel trachten zij, door aangifte te doen, politie en justitie tot handelen aan te zetten. Lang niet iedereen is in staat invloed uit te oefenen op het al dan niet opleggen van straffen en maatregelen en daarmee op het beperken of verruimen van gedragsalternatieven van anderen. De eigen 'dromen' kunnen en zullen meestal niet in 'daden' worden omgezet.

Over het algemeen zien burgers ervan af om zelf het heft in handen te nemen als zij slachtoffer of getuige zijn van criminaliseerbare gedragingen. Zij hebben zich in dit opzicht leren beheersen. Voor wat betreft het uiten van meningen kunnen zij zich wat gemakkelijker laten gaan, hoewel ook daaraan grenzen worden gesteld. Het is niet toegestaan om zomaar over ieder ander, in iedere situatie, grievende en kwetsende opmerkingen te maken.

Mijn buurman combineert een gering moreel kapitaal met een geringe morele kapitaalkracht. Maar er zijn ook mensen die wel over een omvangrijk moreel kapitaal beschikken en toch niet moreel kapitaalkrchtig zijn, zoals de beginfase van de vrouwenbeweging aantoont. Inmiddels heeft deze beweging een belangrijk deel van haar morele kapitaal weten te verzilveren. De vrouwen moesten daarvoor ook kunnen beschikken over andere machtsbronnen als opleiding, geld en relaties met andere moreel kapitaalkrchtigen.³ Slechts weinigen slagen erin de eigen opvattingen in wetten en regels vast te laten leggen, of om nieuwe interpretaties van reeds bestaande regels aanvaard te krijgen.⁴

Het strafrecht geldt voor iedereen, en iedereen moet zich dus betrokken kunnen voelen bij het in de praktijk brengen daarvan. Het afgelopen decennium lijkt die betrokkenheid af te nemen, een ontwikkeling die ik toeschrijf aan het feit dat de professionals hun kapitaalkracht niet meer in voor iedereen begrijpelijke, morele, termen motiveren.

---

³ Vergelijk Bourdieu, Pierre, over andere machtsbronnen in termen van kapitaal in: *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Van Gennep, Amsterdam, 1989, p.120 e.v. en in: *La distinction. Critique sociale du jugement*, Les editions de Minuit, Paris, 1979, p.115 e.v. en 130-131.

⁴ Zie Lissenberg, E., *Verlagen en verheffen*, Samsom H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn, 1989.

Discussies over strafrechtspleging

In de jaren zestig kwamen als onderdeel van bredere democratiseringsprocessen verschillende emancipatiebewegingen op gang. Ik noem de vrouwenbeweging, de homobeweging en de beweging voor strafrechtshervorming, de 'Coornhert-liga'. Zij zetten zich onder meer in voor gelijkberechtiging van maatschappelijk achtergestelden. Het werd een van de verheffende gewoonten van de jonge goed opgeleide generatie juristen en criminologen om blijk te geven van solidariteit met de minder bevoorrechten. Deze juristen en criminologen beschikten over een moreel kapitaal dat snel in waarde steeg, en na verloop van tijd verwierven zij ook kapitaalkracht. Zij voorzagen de termen goed en kwaad in verband met misdaad en straf van een nieuwe inhoud. Goed en kwaad werden niet zozeer gebruikt voor criminaliseerbare gedragingen als wel voor het overheidsoptreden jegens verdachten en afgestraften.⁵

Discussies over materiële rechtsnormen maakten plaats voor discussies over formele rechtsnormen. Het waren fundamentele beschouwingen over goed en kwaad, over de grondslagen van de rechtsstaat.

Deze discussies werden gelanceerd vanuit de universiteit en de rechtshulpverlening, waarmee een toenemend aantal juristen zich ging bezighouden. Voorgesteld werd om daders en slachtoffers bij de oplossing van gerezen conflicten te betrekken (Hulsman), om de rechtspositie van verdachten en getuinen te versterken (Peters, Kelk) en om strafrechtsregels te schrappen (Coornhert-liga). En het bleef niet bij voorstellen: er werd gedecriminaliseerd, in de Tweede Kamer werd geopperd om winkeldiefstal tot een bedrag van 50 gulden niet meer te vervolgen, de jurisprudentie ter versterking van de rechtspositie van de verdachte werd uitgebreid, en penitentiaire inrichtingen werden gesloten.

De nieuwkomers op de markt van misdaad en straf⁶ konden hun morele kapitaal 'verzilveren' omdat zij tevens over andere machtsbronnen beschikten.

---

⁵ Peters, A.A.G., *Het rechtskarakter van het strafrecht*, Kluwer, Deventer, 1972, p.7: 'De juridische taak van het strafrecht is niet *policing society* maar *policing the police*. Aan deze normering van primaire controlefuncties ontleent het recht zijn maatschappijkritische potentieel, zijn eigen morele dimensie'.

⁶ Franke, Herman, 'Criminaliteitsbestrijding. Markt van misdaad en straf', in: *Intermediair*, 23, 1987, nr. 31, p. 3-13.

Zij hadden met de 'gevestigde' strafrechtsdeskundigen veel gemeen. Allen waren goed opgeleid en maakten deel uit van sociale netwerken die elkaar overlaptten. Zij hadden min of meer dezelfde omgangsvormen of waren tenminste vertrouwd met elkaars manieren van doen. De morele kapitaalkracht van de nieuwkomers werd nog vergroot door de steun van politici en medewerkers van opiniebladen.

Intussen zetten periodieken als *De Telegraaf* en *Panorama* hun berichtgeving voort over meer of minder ernstige vormen van misdaden. De stemmen die opgingen om 'de criminaliteit' harder aan te pakken, vonden nauwelijks weerklank bij de instanties waar de beslissingen werden genomen.⁷ Criminologen gaven verontruste burgers het advies een andere krant te lezen.

De strafrechtshervormers verwoordden hun wensen inzake verbetering van de rechtsposities van (potentiële) verdachten en afgestraften als morele problemen, als kwesties van goed en kwaad. Deze morele lading maakte het minder goed ingevoerde burgeres mogelijk het debat te volgen en zich betrokken te voelen bij de ontwikkelingen binnen de strafrechtspleging los van de vraag of zij het eens waren met de suggesties en veranderingen. Zij konden daar hun eigen denkbeelden aan toetsen. Velen waren het er niet mee eens. Zij waren van mening dat de verdachten en afgestraften onevenredig veel aandacht kregen en dat slachtoffers er bekaaid afkwamen. Dit laatste werd ook geponereerd door de vrouwenbeweging die onder andere opkwam voor slachtoffers van seksueel geweld.

Bezuinigingsmaatregelen van de rijksoverheid in het midden van de jaren tachtig dwongen strafrechtshervormers en rechtshulpverleners meer op te komen voor hun eigenbelang. De wind kon uit een andere hoek gaan waaien. Politici die zich al in de jaren zeventig het hoofd hadden gebroken over de vraag wat te doen viel aan de stijgende kleine criminaliteit en aan gevoelens van onveiligheid onder de bevolking begonnen nu gehoor te krijgen.⁸ De aandacht voor slachtoffers van misdrijven nam toe, en angstgevoelens van burgers werden niet langer genegeerd. Het beleid veranderde maar de presentatie ook. Strafrechtelijke problemen werden bestuurlijke kwesties die rationeel

---

⁷ Zie bij voorbeeld Weringh, van Jac., *Onrust is van alle tijden. Opstellen over criminaliteit in Nederland*, Boom, Meppel/ Amsterdam, 1978, p. 44 e.v.

⁸ *Interimrapport van de Commissie kleine criminaliteit*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1984, p.1-7.

moesten worden aangepakt. Op de burgers werd een beroep gedaan om het nieuwe beleid vorm te geven, maar daarvoor werden eerder agogische dan morele argumenten gebruikt. De overheid appelleerde aan schuldgevoelens. De jongere generatie, geboren in de jaren zestig, zou in onvoldoende mate zelfbeheersing zijn bijgebracht. In het rapport van de Commissie-Roethoef en in de regeringsnota *Samenleving en criminaliteit* werd gewezen op het belang van buurtclubs en buurtverenigingen, van scholen en dergelijke.

Er diende meer toezicht te worden uitgeoefend. Anders gezegd, de nadruk op solidariteit maakte plaats voor hiërarchisering, en morele termen werden niet langer gebruikt. De machtsbalansen tussen strafrechtshervormers en bestuurders waren verschoven ten gunste van de laatsten. De strafrechtshervormers zetten zich nog steeds in voor de rechten van verdachten en afgestraften, maar ook zij veranderden van terminologie. Zij verruilden de morele formuleringen van de jaren zeventig eveneens voor een technisch-deskundige vocabulaire.

In verband met misdaad en straf werden deskundigheid, efficiëntie en rationaliteit steeds belangrijker. Het tonen van moreel kapitaal, van opvattingen over goed en kwaad, was niet lonend meer. Het debat werd een beleidsdebat en een deskundigendebat. Of daar een moreel debat over de fundamentele waarden van de rechtsstaat aan ten grondslag lag, viel niet of nauwelijks waar te nemen. Leden van het Openbaar Ministerie gebruikten steeds vaker bedrijfsmatige argumenten in verband met de toepassing van het strafrecht, en wendden zich steeds verder van de niet-deskundige burgers af.⁹ In het Jaarverslag 1988 oriënteert het Openbaar Ministerie zich op de bestuurlijke omgeving en voor de reeds genoemde burgers worden nauwelijks aanknopingspunten geboden ter stimulering van hun betrokkenheid.

Hoewel het aantal rechtshulpverleners toenam en het strafrechtelijke apparaat werd uitgebreid, zagen burgers hun morele kapitaalkracht eerder teruglopen. Zij slaagden er steeds minder in om politie en justitie tot activiteiten aan te zetten, terwijl de indruk was gewekt dat slachtoffers aan bod zouden komen. Zij werden geconfronteerd met verminderende effectiviteit en verminderende efficiëntie van het strafrechtelijk apparaat. En wat in hun ogen

---

⁹ Vergelijk Peters, Antonie A.G., *Main currents in criminal law theory*, in: J. van Dijk e.a. (red.), *Criminal law in action*, Gouda Quint bv., Arnhem, 1987, p.32.

moreel gefundeerde beslissingen behoorden te zijn, werden beslissingen op grond van rationele overwegingen. Het vrijlaten van een aanrander onder verwijzing naar het cellentekort is een schrijnend voorbeeld. Technische in plaats van morele argumenten gingen de doorslag geven bij beslissingen over goed en kwaad.

Nieuwe discussies over misdaad en straf

Wanneer professionals de morele aspecten van misdaad en straf onvoldoende beklemtonen, verliezen zij het contact met de burgers en wordt de discussie door anderen overgenomen. Zo is het voor en tegen van de doodstraf recentelijk aan de orde gesteld door literaire schrijvers. In NRC-Handelsblad poneerde Max Nord dat hij er sinds begin 1945 van overtuigd is 'dat de doodstraf onvermijdelijk en zinvol kan zijn.'¹⁰ Voor Gerrit Krol was de doodstraf een *Brandende Kwestie*.¹¹ Hij betoogde onder meer dat argumenten tegen de doodstraf ook tegen de vrijheidsstraf kunnen worden ingebracht. Deze producenten van cultureel kapitaal tonen hun morele kapitaal. Door hun opvattingen in morele bewoordingen weer te geven, brengen deze buitenstaanders een debat over misdaad en straf opnieuw op gang. Strafrechtsdeskundigen zouden op deze discussie kunnen inhaken, ook al betekent dat voor hen een herhaling van bekende argumenten. In een nieuwe context klinken oude argumenten anders.

Daarnaast zijn enkele particuliere initiatieven ontplooid, die herinneringen oproepen aan genootschappen uit de negentiende eeuw. Gezeten burgers, waaronder strafrechtsdeskundigen, buigen zich over kwesties samenhangend met opvattingen over misdaad en straf. De Stichting Maatschappij en Politie levert met het onderzoek *Naar een economische benadering van criminaliteit en veiligheidszorg* een directe bijdrage aan een moraaldiscussie.¹² De onderzoeksresultaten kunnen tot de conclusie leiden dat problemen rond misdaad en straf zich niet of maar ten dele lenen voor een economische benadering. De in

---

¹⁰ Nord, Max, De doodstraf kan soms humaan zijn, in: NRC-Handelsblad, 7 augustus 1989.

¹¹ Krol, Gerrit, De Brandende Kwestie. Voor wie kwaad wil, in: *Vrij Nederland*, 11 november 1989.

¹² Klaassen, L.H., e.a., *Naar een economische benadering van criminaliteit en veiligheidszorg*, Dordrecht, 1988.

1988 opgerichte Vereniging *VOICES*, een ander particulier initiatief, wil zich uitdrukkelijk inzetten voor de behartiging van belangen van verdachten en slachtoffers, en haar doelstelling is geformuleerd in morele termen.¹³ Het tonen van moreel kapitaal kan weer een verheffende bezigheid worden.

---

¹³ De Vereniging tot Ondersteuning van Initiatieven op het terrein van Criminaliteit en Samenleving (*VOICES*) 'is bedoeld voor mensen die het zwart-wit denken over daders en slachtoffers van criminaliteit willen doorbreken; die afstand nemen van eenzijdig punitieve benaderingen; en die van mening zijn dat in het overheidsbeleid en de dienstverlening van overheidsorganen het belang van direct betrokkenen (zoals daders en slachtoffers) moet prevaleren boven de eigen institutionele (strafrechtelijke, bureaucratische) belangen.' (Uit: Werkplan *VOICES* 1989-1990).

Biedt het strafrecht meer dan dading?

1993

Inleiding

Terwijl ik mij in dading verdiepte, werd in Parijs de portefeuille van mijn echtgenoot gestolen. De dieven hadden, zoals wij al vreesden, onmiddellijk gebruik gemaakt van zijn credit card en zich in het nieuw gestoken. Zij hadden zich voor ongeveer f 4.000 kleren aangeschaft bij Cerruti Femmes en Roder Hommes. Geen slechte smaak maar wel een slechte daad tegenover mijn man die geheel berooid en zonder treinkaartje in Parijs stond. Toen hij eindelijk thuis kwam, was een van mijn eerste vragen of hij voor dading zou voelen. Nee. De daders moesten streng worden gestraft. Voor hem biedt het strafrecht dus meer dan dading. Maar geldt dat ook in het algemeen? Voordat ik aan de beantwoording van die vraag toekom, dient eerst de vraag te worden beantwoord wat dading eigenlijk is.

Dading is een civielrechtelijk begrip en verwijst naar een overeenkomst tussen strijdende partijen waardoor een rechtsgeding wordt voorkomen of beëindigd. Strafbare feiten zijn vaak ook onrechtmatige daden. Toch wordt meestal voor een strafrechtelijke en niet voor een civielrechtelijke afhandeling gekozen. De voorstanders van dading willen de strafrechtelijke afhandeling vervangen door een civielrechtelijke met het doel de belangen van dader en slachtoffer beter en evenwichtiger tot hun recht te laten komen.¹ Op het Am-

---

Eerder verschenen in: P.G. Wiewel, R.H. Stutterhei, P. Ingelse, F.J. Olde Rikkert (red.) *Dading in plaats van strafrecht*. Arnhem: Gouda Quint b.v.

¹ Als ik het in dit artikel over dading heb, dan is dat steeds dading zoals voorgesteld in het door Humanitas geïnitieerde experiment. Zie hiervoor *Dading in plaats van strafrecht*, verslag van de begeleidingsgroep voor het experiment Strafrechtelijke dading, Amsterdam, 1991.

sterdamse parket werd een willekeurige keuze gemaakt uit misdrijven waarop maximaal een gevangenisstraf van een half jaar kan volgen: misdrijven die normaal gesproken door de politierechter zouden worden behandeld. Verdachten en slachtoffers werden in staat gesteld om, al dan niet bijgestaan door een advocaat, onderling een regeling te treffen waarna de officier van justitie zou afzien van verdere vervolging. Hij zou de zaak seponeren.

Bij dading overlappen twee juridische velden elkaar. Civielrechtelijke regels gaan het spel bepalen terwijl de spelers zich nog op het strafrechtelijke veld bevinden. De strafrechtelijke procedure loopt door tot het moment waarop een dader en een slachtoffer een overeenkomst hebben gesloten en die hebben vastgelegd. Eerst dan wordt de strafrechtelijke procedure beëindigd door een sepotbeslissing van de officier van justitie. Het sluiten van een overeenkomst is een civielrechtelijke kwestie. Als een dader die overeenkomst niet nakomt, kan zijn slachtoffer langs civielrechtelijke weg verhalen. Politie, officieren van justitie en strafrechters worden dan verruild voor deurwaarders en burgerlijke rechters.

Goede rechtsbijstand is noodzakelijk om de belangen van daders en slachtoffers beter tot hun recht te laten komen. De betrokken advocaten, die zich met hun cliënten van het ene naar het andere veld begeven, dienen in het strafrecht en het burgerlijke recht te zijn ingevoerd om hun cliënten afgewogen te kunnen adviseren. Het is algemeen bekend dat de juridische wereld wordt gekenmerkt door specialisaties. De zaken behandeld in het dadingsexperiment zijn niet erg ingewikkeld maar dat kan veranderen als dading op grote schaal zou worden toegepast. Dan zijn anders opgeleide en anders getrainde deskundigen nodig. Het is de vraag of die op korte termijn beschikbaar zijn. En op langere termijn zullen alleen goed bedeelde daders en slachtoffers van dergelijke rechtshulp gebruik kunnen maken nu de overheid wijzigingen aanbrengt in de door haar gefinancierde rechtshulp en zij voorts de nadruk legt op *zelfredzaamheid bij de oplossing van conflicten*.²

---

² *Recht in beweging, een beleidsplan voor Justitie in de komende jaren*, p. 55 en 76.

Dading als oplossing van sociale conflicten

Het is niet voor het eerst dat een aanpak vergelijkbaar met dading ter sprake wordt gebracht. Hulsman pleitte daarvoor in 1972 in het Tweede interimrapport van de commissie vermogensstraffen.³ Een herwaardering van de plaats van de benadeelden werd toen noodzakelijk geacht, en gesuggereerd werd om te komen tot een coördinatie van een civielrechtelijke en een strafrechtelijke aanpak. Afgezien van weinig succesvolle pogingen om het slachtoffer een plaats te geven als civiele partij in het strafproces, heeft het bijna twintig jaar geduurd voordat in een experiment zo'n gecoördineerde aanpak vorm kreeg. Sociaal wetenschappelijke bevindingen over de beperkte effectiviteit van het strafrecht op het terrein van speciale en generale preventie en het overbelast raken van het strafrechtelijke apparaat als gevolg van een toename van het aantal geregistreerde misdrijven zullen zeker hebben bijgedragen aan de bereidheid van het Amsterdamse parket om mee te werken aan dit experiment. Dading kan een nieuwe mogelijkheid bieden om het strafrechtelijke apparaat te ontlasten en zou om die reden aantrekkelijker kunnen zijn dan de met ingang van 1 april 1993 ingevoerde zogenaamde schadevergoeding.⁴ De als maatregel opgelegde schadevergoeding zal worden geïnd door het parket, wat extra werk zal opleveren. De schattingen daarover lopen sterk uiteen, maar het is zeker dat invoering van de schadevergoedingsmaatregel een toename van het administratieve handelingen op de parketten met zich mee zal brengen.⁵ Bij dading wordt de afhandeling overgelaten aan de daders en slachtoffers, waarmee juist werk uit handen wordt genomen van het strafrechtelijke apparaat.

Voorts zijn wij ermee vertrouwd geraakt dat boetes en vrijheidsstraffen niet de enige formele manieren zijn om te reageren op het plegen van misdrijven door toerekeningsvatbare daders. In de afgelopen twintig jaar zijn vele

---

³ Zie *Het strafrecht en de benadeelde. Tweede interimrapport van de commissie vermogensstraffen*, p. 10 e.v. In de inleiding *Vermogensstraffen Eindrapport* wordt op p. 9 vermeld dat L.H.C. Hulsman als rapporteur van het Tweede interimrapport werd aangewezen.

⁴ Wet van 23 december 1992 S 1993, 29 (wet Terwee).

⁵ Zie M. Junger en T. van Hecke, *Schadevergoeding binnen het strafrecht. Daders en slachtoffers van misdrijven* (WODC 82), 's-Gravenhage, 1988, hfdst. 8. en *Het openbaar Ministerie en de executie van geldboetes. Jaarverslag Openbaar Ministerie 1990*, p. 57-58.

alternatieve vormen van straf, zoals dienstverleningen en kwartaalcursussen opgelegd door officieren van justitie of rechters, die door anderen dan de overheid ten uitvoer worden gelegd. De overheid begint eraan gewend te raken dat zij haar monopoliepositie inzake gelegitimeerd geweldgebruik heeft prijsgegeven. Maar bij dienstverlening blijkt de vrijheidsstraf een stok achter de deur, want die wordt opgelegd als het onbetaalde werk niet wordt verricht. Dading gaat een stap verder in het terugdringen van het geweldmonopolie van de overheid. Ook al gaat het om zaken die vervolgd moeten worden, toch ziet de overheid daarvan af. De afhandeling en de controle op naleving ervan wordt in handen gegeven van de direct betrokkenen bij de strafbare gebeurtenis.

Een van de legitimeringen van het geweldmonopolie van de overheid is dat eigenrichting moet worden tegengegaan. Onderlinge geschillen- en conflictbeslechting tussen burgers zou immers kunnen uitdraaien op eigenrichting en het recht van de sterkste. Die verwachtingen worden kennelijk niet langer gekoesterd. De overheid verwacht thans zelfredzaamheid van de burgers wat wil zeggen dat die burgers eerst maar eens moeten nagaan of zij hun problemen onderling kunnen oplossen. Het is niet alleen om redenen van opportuniteit, om zoveel mogelijk zaken via een andere dan de strafrechtelijke weg af te doen, dat de overheid in dit opzicht terugtreedt. Dading past in een veel omvattender sociaal veranderingsproces waarin de verhoudingen tussen overheid en burgers en tussen burgers onderling zijn verschoven in de richting van toegenomen gelijkwaardigheid. Er wordt niet langer bevolen, er wordt onderhandeld en dat kan eigenlijk alleen tussen gelijkwaardigen. Overheid en verdachte zijn niet gelijkwaardig, maar daders en slachtoffers vaak wel.

Sociaal wetenschappelijk onderzoek heeft uitgewezen dat partijen betrokken bij een delict over het algemeen tot dezelfde sociaal economische laag behoren.⁶ De daders hebben meestal niet meer machtsbronnen dan de slachtoffers, en de sociale afstanden tussen beide categorieën zijn gering. Dat kan

---

⁶ Zie b.v. J.J.M. van Dijk en C.H.D. Steinmetz, *De WODC-slachtoffer-enquêtes 1974-1979. Verslag van een jaarlijks onderzoek naar de omvang en aard van de kleine criminaliteit in Nederland, de bereidheid van de bevolking om delicten bij de politie aan te geven en het verbaliseringsbeleid van de politie*, 's-Gravenhage, 1979.

veranderen als het strafrecht wordt toegepast, want daardoor nemen de afstanden eerder toe. Als de dader wordt gestraft, houdt dat veelal een sociale degradatie in, wat weer tot nieuwe problemen kan leiden. Het slachtoffer blijft bij dit alles buiten spel en blijft zitten met het aangedane leed in de vorm van fysieke of financiële schade. Strafrechtelijk ingrijpen kan het aantal conflicten vergroten in plaats van dat op te lossen. Via dading worden partijen in staat gesteld hun problemen zelf, al dan niet bijgestaan door rechtshulpverleners, op te lossen.

Soorten strafbare feiten

Welk soort zaken komt voor dading in aanmerking? De helft van de 208 voor het experiment geselecteerde zaken bestond uit vermogensmisdrijven, een derde uit geweldsmisdrijven tegen personen en ongeveer een zevende deel uit vernielingen. In de 66 zaken waarin tussen partijen een overeenkomst werd gesloten lagen de verhoudingen ongeveer hetzelfde. Regelingen kwamen vooral tot stand bij winkeldiefstallen, gekwalificeerde diefstallen en mishandelingen. Bij de winkeldiefstallen was van directe materiële schade vaak geen sprake meer, omdat de benadeelde bedrijven de gestolen goederen hadden terug ontvangen. Redressie had al plaats gehad. De grootwinkelbedrijven hadden toch aangifte gedaan omdat zij kennelijk van mening waren dat de zaak nog niet was afgedaan. De inhoud van de gesloten overeenkomsten wisselde per benadeeld grootwinkelbedrijf. In een geval vond men elkaar in het betalen van geld aan een *goed doel*, enkele malen werd een winkelverbod van een jaar opgelegd, diverse malen werd een bedrag van tussen de f 75 en f 250 extra betaald aan het desbetreffende grootwinkelbedrijf en een aantal daders verrichtte onbetaalde werkzaamheden in een van de filialen.⁷ Bij de gekwalificeerde diefstallen werden vooral betalingsovereenkomsten gesloten, waarbij de bedragen liepen van f 55 tot f 1.500. Enkele malen, en dan ging het om pogingen, werd het schrijven van een excuusbrief voldoende geacht. Voor wat betreft de mishandelingszaken wil ik het met name hebben over mishandelingen in relaties. De slachtoffers waren altijd vrouwen. Het merkwaardige daar-

---

⁷ Zie Begeleidingsgroep experiment, a.w., p. 36.

bij was dat die vrouwen aangifte hadden gedaan terwijl zij bij de daders woonden toen de mishandeling plaats had en dat zij daarna bij hun partners bleven. In dit soort zaken fungeert de politie kennelijk als een grote broer of vader, en in ieder geval als een machtsbron van de slachtoffers. Zij wensen mogelijk niet meer dan een beëindiging van de mishandeling en verwachten kennelijk van de aangifte al een preventieve werking. Daders en slachtoffers kwamen tot zogenaamde vaststellingsovereenkomsten waarin spijtbetuigingen waren opgenomen alsmede de belofte van de dader om het gelaakte gedrag in de toekomst achterwege te laten op straffe van herhaalde aangifte of het vorderen van een schadevergoeding. Het is niet uitgesloten dat de interventie enig normvormend effect op de daders heeft.⁸ Daarover kan vervolgonderzoek duidelijkheid verschaffen.

Machtsverhoudingen van de diverse betrokkenen

Het dadingproject is, zoals gezegd, opgezet met als doel de belangen van dader en slachtoffer beter en evenwichtiger tot hun recht te laten komen. Maar werkt dading wel zo? In het experiment werden de daders als eersten aangezocht.

Nadat zij instemden met dading, werden de slachtoffers benaderd. De daders bepaalden de aard van de rechtsgang. Het ligt meer voor de hand de slachtoffers eerst te benaderen. Zij hebben een onaangename ervaring achter de rug en zij moeten dus kunnen aangeven hoe zij het verstoorde evenwicht hersteld zouden willen zien. Er moet dan wel sprake zijn van min of meer gelijkwaardige partijen. De slachtoffers moeten dan tenminste over dezelfde machtsbronnen kunnen beschikken als de daders.

Bij de eerder besproken winkeldiefstallen uit grootwinkelbedrijven is daarvan geen sprake. Bij twee bedrijven ontwikkelde zich al snel een zekere standaardisering van de procedure. Een vaste kontaktpersoon werd door de betrokken bedrijven aangewezen. Eén bedrijf stelde van te voren dat alleen

---

⁸ Zie in dit verband de bijdrage van Heikelien Venijn Stuart in deze bundel; zie voor een tegengestelde mening N. Christie, *Limits to pain*, Oxford, 1982, en van dezelfde auteur, 'Beschouwingen over geweld', in: Swaaningen, René van (red.) *à Tort et à Travers. Liber Amicorum Herman Bianchi*, Amsterdam, 1988, p. 205- 213.

zou worden meegewerkt als de overeenkomsten op het verrichten van werkzaamheden zouden uitdraaien. Het aantal te werken uren was afhankelijk van de waarde van de gestolen goederen. Hebben deze verdachten, die zo onhandig zijn om zich op heterdaad te laten betrappen, echt kunnen kiezen tussen een strafrechtelijke afhandeling en dading? Zij werden in meerderheid niet door een advocaat bijgestaan. Het winkelbedrijf bepaalde de gang van zaken. Er werd gedaan. Als dergelijke manieren van doen zich zo snel, zelfs in het kader van een experiment kunnen ontwikkelen, dan valt het ergste te vrezen voor de ontwikkeling van de rechtspositie van de daders wanneer grootwinkelbedrijven de kans krijgen om op grote schaal tot dading over te gaan.⁹ Instellingen en bedrijven maken in binnen- en buitenland ongeveer 40% van het totaal aantal slachtoffers uit.¹⁰

Voorzover het niet om rechtspersonen zoals de grootwinkelbedrijven gaat, behoren zowel verdachten als slachtoffers in meerderheid tot de financieel slecht bedeelden. Ruim driekwart van de benadeelden en bijna 90% van de verdachten voor wie een advocaat optrad, viel in de laagste toevoegingscategorieën. In deze gevallen zou dading kunnen leiden tot een zeker herstel van het evenwicht en dus zinvol zijn. De vraag is of de gekozen vorm dan de beste is om dat doel te bereiken. Ik kom daarop nog terug.

Slachtoffers krijgen bij dading de kans om enigszins hun gram te halen. Zij kunnen eisen stellen en hun visie op de gebeurtenis geven, waarmee in ieder geval een eind komt aan de relatieve machteloosheid die meestal kenmerkend is voor de positie van slachtoffer. Het slachtoffer staat sterker ten opzichte van de dader als de schade inmiddels is vergoed door een verzekeringsmaatschappij. Terugvordering van die schade is dan niet meer aan de orde. Andere motieven zoals de behoefte aan vergelding kunnen een rol gaan spelen.¹¹ Het slachtoffer kan dan bepalen of de dadingsgewillige dader in handen blijft van het strafrechtelijke apparaat of dat zal worden onderhandeld. Drieëntwintig slachtoffers maakten uitdrukkelijk kenbaar dat zij geen overeenkomst wilden

---

⁹ De begeleidingsgroep van het experiment tekent aan dat deze zaken niet naar tevredenheid zijn verlopen, a.w., p. 36.

¹⁰ Zie Junger en Hecke, a.w., p. 34.

¹¹ Vgl. J.J.M. van Dijk, 'Victimologie in theorie en praktijk', in: *Justitiële Verkenningen*, 1983/6, p. 23.

sluiten: de dader moest worden gestraft. De machtsverhoudingen zijn dan in het nadeel van de dader.

Dit zal nog sterker het geval zijn als verzekeraars kunnen *daden* en via die weg de door hen vergoede schade gaan terugvorderen van de dader. Nu waren verzekeraars uitgesloten van deelname aan het experiment. Een machtig en onpersoonlijk slachtoffer, als een grootwinkelbedrijf, een openbaar vervoersbedrijf of een schadeverzekeraar kan minstens zoveel dwang uitoefenen op een dader als de overheid en kan dat bovendien vaak langer volhouden. Dading kan dan omslaan in *overkill*. Bij een machtig slachtoffer is goede rechtshulp voor de verdachte mogelijk nog belangrijker dan bij een strafrechtelijke afhandeling. De spelregels moeten nog worden ontwikkeld en geïnternaliseerd.

Hoe de machtsverhoudingen tussen daders en slachtoffers feitelijk zullen liggen, hangt in hoge mate af van de invloed die juridische *professionals* – officieren van justitie, advocaten – uitoefenen op de gang van zaken. In het juridische veld, en daar bevinden de betrokkenen zich, speelt de macht van het juridische jargon een belangrijke rol. Daders en slachtoffers zijn hier leken die hun problemen vertaald zien in termen die hun niet eigen zijn.¹² Raadslieden ontfermen zich over de problemen en onderhandelen met elkaar over een overeenkomst die dader en slachtoffer zullen moeten aanvaarden. Het resultaat zal afhangen van de sociaal-economische positie en daarmee van het relatieve uithoudingsvermogen en de relatieve kwetsbaarheid van betrokkenen. Dat is de ervaring bij andere meer en minder informele alternatieven voor het strafrecht.¹³

Biedt het strafrecht meer dan dading

Het experiment heette, net als het symposium, *Dading in plaats van Strafrecht*. Maar is dat wel een juiste benaming? Het strafrechtelijke systeem blijft een belangrijke rol spelen. De zaken zijn al vergaand strafrechtelijk verwerkt voordat

---

¹² Vgl. P. Bourdieu, 'La farce du droit. Éléments pour une sociologie du champ juridique', in: *Actes de la recherche en science sociales*, no. 64, september 1986, p. 9.

¹³ Vgl. A. Bottomley en J. Roche, 'Conflict and Consensus: A Critique of the Language of Informal Justice', in: R. Matthews (ed.), *Informal Justice*, London, 1988.

over een regeling kan worden onderhandeld. De fasen van aangifte en opsporing zijn achter de rug. En de zaak zal evenals alle andere sepotbeslissingen worden vastgelegd in de justitiële documentatie. Op een sepot hadden sommige verdachten toch al gerekend. Zij waren geschrokken toen zij voor dading werden benaderd omdat zij in de veronderstelling verkeerden dat zij nooit meer van de zaak zouden horen. In tien gevallen koesterden de verdachten die verwachting terecht. Door het voorstel tot dading kwamen de desbetreffende zaken onder de aandacht van hun raadslieden, die daarop met succes om seponering zonder meer, om een rechtstreeks sepot, vroegen. Die tien dossiers lagen dus ten onrechte te wachten op een afhandeling door de politierechter. Voor die daders is dading zeker niet beter dan het strafrecht. En eigenlijk gaat het ook niet om dading in plaats van *strafrecht*, maar om dading in plaats van de laatste fase van het strafproces, dus om dading in plaats van *straf*. De keus kan worden gemaakt tussen straf of seponering plus. Het is de vraag of daders daarbij steeds voordeel hebben. De straf, veelal het betalen van een boete in relatief kleine zaken, wordt vervangen door het vergoeden van schade aan het slachtoffer en een sepotaanpakking in de Justitiële Documentatie komt in de plaats van een strafblad. Het vermijden van een strafblad kan aantrekkelijk zijn voor degenen die voor het eerst met justitie in aanraking zijn gekomen. Voor de vaste klanten van justitie zal de uitbreiding van het strafblad met nog een zaak weinig uitmaken. En zoals ik hierboven, in verband met de grootwinkelbedrijven en andere machtige slachtoffers, al aangaf biedt in veel gevallen een strafrechtelijke afhandeling de verdachte meer rechtsbescherming dan dading.

Het is zonder meer in het belang van de slachtoffers dat zij enige genoegdoening krijgen bijvoorbeeld in de vorm van schadevergoeding. Maar is dading beter dan een strafrechtelijke afhandeling met het slachtoffer als civiele partij? Volgens de richtlijnen slachtofferbeleid van het openbaar ministerie van 19 november 1986¹⁴ behoort de politie het slachtoffer uitdrukkelijk te vragen of het schadevergoeding wenst en of het van de verdere stappen in de procedure op de hoogte wil blijven. Dat gebeurt kennelijk niet altijd. Een in 1987 verricht onderzoek wees uit dat civiele vorderingen in slechts 4,4% van de

---

¹⁴ Richtlijnen aan politie en Openbaar Ministerie t.a.v. uitbreiding slachtofferbeleid, *Stcrt*, 1987, 64.

1.772 bestudeerde zaken voorkwamen en dat 14% van de slachtoffers zich had willen voegen.¹⁵

In het experiment toonden verscheidene slachtoffers zich verrast toen hun de vraag werd voorgelegd of zij wilden *daden*. Ook zij hadden niet meer verwacht nog ooit iets van de zaak te horen. Het blijft daarom de vraag of de bestaande opties, via het strafrecht, niet tot betere resultaten zouden kunnen leiden. Wanneer het beleid niet volgens de regels wordt uitgevoerd, kan over de merites van dat beleid geen uitspraak worden gedaan. Het essentiële verschil tussen *voegen* en *daden* is dat bij voeging een rechterlijke uitspraak wordt gedaan en bij dading niet. Die rechterlijke uitspraak in de strafzaak levert dwingend bewijs op van de door de rechter vastgestelde feiten in een evenveel later te voeren civiele procedure. Zowel bij voeging als bij dading gaat het tussen daders en slachtoffers om een civielrechtelijke kwestie waarbij het slachtoffer een civielrechtelijke procedure kan aanspannen als de dader niet aan zijn financiële verplichtingen voldoet. Civiele voeging biedt slachtoffers de mogelijkheid om aan hun schadevergoedingsbehoeften en aan hun vergeldingsbehoeften tegemoet te komen. Ook in het experiment hadden de slachtoffers in ieder geval de kans moeten krijgen om te kiezen tussen *voegen* of *daden*.

Ik merkte al eerder op dat dading zinvol kan zijn als de partijen gelijkwaardig zijn. Het directe contact tussen slachtoffer en dader kan tot wederzijds begrip leiden, en daarmee tot positieve effecten in de speciaal preventieve sfeer. In de generaal preventieve sfeer, de sfeer van normbevestiging, valt weinig effect te verwachten. Relatief kleine zaken, en daar gaat het om bij dading, komen nu ook al niet in de publiciteit. Dading wordt pas interessant als een groot aantal succesvolle regelingen tot stand is gekomen. Dit kan dan duidelijk worden via de media of langs informele weg.

Maar is de omweg via het strafrechtelijke systeem nodig? Kunnen daders en slachtoffers niet sneller met elkaar in contact worden gebracht om samen de problemen op te lossen? Hier ligt een taak voor de politie of de reclassering om in het kader van slachtofferhulp op conflictoplossing aan te sturen.¹⁶ Bij

---

¹⁵ Zie Junger en Van Hecke, a.w., p. 77 e.v.

¹⁶ Suggesties voor conflictregulering tussen dader en slachtoffer zijn sinds het midden van de jaren zeventig regelmatig gedaan. Zie bijvoorbeeld L.H.C. Hulsman, 'Slachtoffers van delikten', in: *Delikt*

het doen van aangifte zou het slachtoffer daarop moeten worden gewezen. Het past in het beleid om zo min mogelijk strafrecht toe te passen. In de nota *Recht in beweging* schrijft de minister van justitie dat een keuze voor het strafrecht slechts valt te rechtvaardigen 'indien aannemelijk wordt gemaakt dat de privaatrechtelijke, bestuursrechtelijke en tuchtrechtelijke oplossingen te kort schieten'.¹⁷ Daaraan zou kunnen worden toegevoegd de onderlinge conflictoplossing. Op die manier kan de door de Minister bepleite zelfredzaamheid tot haar recht komen. Het strafrecht blijft *ultimum remedium*. Wanneer slachtoffers en daders niet tot overeenstemming komen, moet het strafrechtelijke apparaat alsnog in werking kunnen treden.

Dading is een vorm van conflictoplossing waarbij nog te veel strafrecht ingebouwd is. Ik pleit voor een vorm die niet de nadelen maar wel de voordelen van het strafrecht heeft. Het strafrecht moet het laatste middel blijven. Dading kan het eindstation zijn.

---

en *Delinkwent*, 1977, p. 577-585; H. Moerland, H. Rodermond en M. Derksen, 'Slachtoffers, daders en eerherstel', in: *Tijdschrift voor criminologie*, 1982, p. 242-256.

¹⁷ *Recht in beweging*, p. 40.

Vrouwen, mannen en moraal

1993

Inleiding

‘O heerlijke, zedige instelling, o heilige familie, onaantastbare goddelijke inrichting, die burgers tot waarheid en deugd moet opvoeden! ... O familie, jij bent de bakermat van alle sociale misstanden, jij bent het verzorgingshuis van alle gemakzuchtige vrouwen, de ankersmederij van de broodwinner en de hel der kinderen!’ schreef August Strindberg in 1886 in zijn autobiografie naar aanleiding van zijn eerste (bewuste) leugen. Hij loog omdat hij de stokslagen van zijn vader niet langer kon verdragen en bekende wat hij niet had gedaan.

Deze sombere visie op het gezin wordt niet gedeeld door hedendaagse beleidsmakers. Integendeel. Van het gezin wordt een belangrijke bijdrage verwacht aan het overdragen van de moraal. Het beeld van het gezin dat deze functie moet vervullen, lijkt echter niet op het hedendaagse gezin, maar op dat van de jaren vijftig en zestig toen moeders zich thuis wijdden aan de emotionele en morele zorg voor man en kinderen en toen vaders met hun werk buitenshuis als enige kostwinner fungeerden.

De huidige realiteit is anders. In de afgelopen decennia zijn de verhoudingen tussen mannen en vrouwen en ouders en kinderen gewijzigd. Vrouwen en kinderen hebben meer rechten gekregen, zonder dat daar een vergelijkbare groei in de plichten van vaders en mannen tegenover heeft gestaan. Daarnaast, en in samenhang met de toegenomen rechten van vrouwen en kinderen, werden de gezinnen veelvormiger. Kinderen groeien op in tweeouder-, eenouder-, stiefouder- en adoptiegezinnen, en veel moeders nemen deel aan het betaalde arbeidsproces. Die moeders zien zich gedwongen om hun tijd en aandacht te verdelen tussen gezin en werk. Dat heeft consequenties voor henzelf, voor hun kinderen en hun eventuele partners.

Eerder verschenen in: *Justitiële Verkenningen*, 19(2), 103-119.

De gevolgen voor vrouwen manifesteren zich niet alleen in een gewijzigde tijdsbesteding, maar ook in veranderingen in hun ethische oriëntatie. Nog steeds wordt door sommigen verondersteld dat vrouwen een andere ethische oriëntatie, een andere moraal hebben dan mannen. Die andere moraal lijkt echter meer in verband te staan met ongelijke machtsverhoudingen dan met geslacht. De typerende morele oriëntatie van minder machtigen in het algemeen lijkt een ethiek van plichten die kan worden onderscheiden van een ethiek van rechten van de machtigeren.

De verhoudingen tussen machtigen en minder machtigen liggen niet vast. Verschuivingen daarin hangen samen met veranderingen in morele oriëntatie, waarbij die gewijzigde oriëntatie zowel oorzaak als gevolg kan zijn van de veranderingen in de onderlinge verhoudingen. In de laatste decennia zijn met name de machtsbalansen tussen vrouwen en mannen verschoven. Steeds minder vrouwen zien de rol van moeder en echtgenoot als de enige opdracht die zij moeten uitvoeren. Zij nemen in steeds grotere aantallen deel aan betaalde bezigheden buitenshuis en raken steeds meer vertrouwd met een veelheid aan omgangsvormen en opvattingen over goed en kwaad in een diversiteit aan situaties. Hun visie op rechten en plichten van henzelf en van anderen is aan verandering onderhevig en dat werkt door in de omgangsvormen en de morele denkbeelden die zij meer of minder bewust overdragen en die hun kinderen zich meer of minder bewust eigen maken.

Vrouwelijke en mannelijke moraal

Vrouwen zijn anders dan mannen. Zij worden gezien als slechter, als beter, als aanvullend en in ieder geval als anders. Dat anders heeft in het bijzonder betrekking op de morele habitus van vrouwen (vergelijk Komter, 1990, p. 23). Over die andere moraal hebben filosofen, politieke theoretici en ook criminologen zich uitgelaten. Criminologen hebben getracht de geringe aard van de misdadigheid van vrouwen te verklaren op grond van die andere moraal.² Zij verklaarden weinig, maar beschreven veel.

---

² Ik beperk me hier met uitzondering van Lombroso tot Nederlandse criminologen. In de buitenlandse literatuur kunnen dezelfde opvattingen worden aangetroffen. Zie Lissenberg, 1980; Rutenfrans, 1989, *passim*.

Lombroso kwam op grond van schedelmetingen al tot de conclusie dat het criminele type niet onder vrouwen kon worden aangetroffen. Uitschieters naar boven en naar beneden in de kenmerken van de (menselijke) soort zouden onder vrouwen minder voorkomen dan onder mannen (Lombroso, 1895, p. 28). Ook Van Bemmelen meende dat onder vrouwen minder afwijkingen van de (statistische) norm gevonden konden worden. In zijn in 1952 verschenen *Leerboek van de misdaadkunde* schreef hij dat mannen vrijer en onverschilliger tegenover het leven staan en 'zorgelozer van [hun] krachten kunnen uitdelen' dan vrouwen die 'een beschermde en ontvangende, het kind bewakende, behoedende functie hebben'. Zowel in het goede als het slechte zouden mannen meer dan vrouwen geneigd zijn af te wijken van het gemiddelde (Van Bemmelen, 1952, p. 248).

Hudig en Kempe waren er, in navolging van de Groningse psycholoog Heymans, van overtuigd dat vrouwen een groter aanpassingsvermogen hebben dan mannen en dat zij in veel ongunstiger omstandigheden moeten verkeren om over te gaan tot misdadig gedrag. Kempe (1947, p. 67) veronderstelde bovendien een verschil in aangeboren moraal, en specifiek mannelijke en specifiek vrouwelijke deugden. Rutenfrans kwam in 1989 op basis van een grondige literatuurstudie tot een soortgelijke conclusie en stelde relatiegerichtheid van vrouwen tegenover dominatiegerichtheid van mannen. Vrouwen zouden zich de algemeen gedeelde gevoelens en overtuigingen meer eigen maken dan mannen.

De verschillen in morele oriëntatie van mannen en vrouwen heeft Carol Gilligan, duidelijker dan enige andere feministische auteur, benoemd als inherente verschillen tussen de geslachten. Zij is van mening dat vrouwen een andere ethiek, een 'ander geluid' hebben dan mannen, welke vrouwelijke ethiek zij aanduidt als een verantwoordelijkheids- of zorgzaamheidsethiek. Gilligan ontwikkelde haar visie in reactie op Kohlbergs theorie over morele ontwikkeling.

Kohlberg (1969) heeft een psychologisch model van morele ontwikkeling ontworpen waarin het normbesef van kinderen verandert van egoïstisch, via sociaal gericht naar algemeen. Drie hoofdstadia worden onderscheiden. In het eerste, pre-conventionele, stadium worden goed en kwaad bepaald door de gevolgen. Goed is wat wordt beloond, kwaad is wat wordt gestraft. In het

tweede, conventionele, stadium worden regels onderschreven omdat die algemeen aanvaard worden. Het derde, post-conventionele, stadium wordt gekenmerkt door een duidelijk streven naar morele principes, onafhankelijk van enige autoriteit.

Meisjes en vrouwen komen volgens Kohlberg in hun oplossingen van morele conflicten en dilemma's over het algemeen niet verder dan het conventionele stadium, terwijl jongens en mannen het hogere, post-conventionele, niveau kunnen bereiken. In dit model wordt morele ontwikkelen geformuleerd in termen van rechten en rechtvaardigheid (Kohlberg, pp. 376 e.v.).

Gilligan baseerde haar model op de oplossingen van vrouwelijke proefpersonen voor dilemma's en problemen rond gebeurtenissen die vooral vrouwen raken, zoals een beslissing over het al dan niet beëindigen van zwangerschap door een abortus. Gilligan ziet deze beslissing als een keuze tussen zichzelf en anderen i.c. het ongebooren leven, en ontdekt drie opvattingen over moraal die een ontwikkeling impliceren waarin 'zorgzaamheid het zelfgekozen beginsel een moraalopvatting [wordt]' (Gilligan, 1985, p. 97).

Gilligan concludeerde dat meisjes en vrouwen morele dilemma's niet interpreteren in termen van rechten en rechtvaardigheid, maar als relatieproblemen waarin verantwoordelijkheid de boventoon voert (Gilligan, p. 78). Dergelijke reacties passen niet in Kohlbergs model, wat voor Gilligan aanleiding was om naast Kohlbergs theorie van rechtvaardigheid (*theory of justice*), een theorie van zorgzaamheid (*theory of care*) te formuleren.

In die laatste theorie wordt morele ontwikkeling gezien als een groeiend inzicht in de psychologie van menselijke relaties. Morele dilemma's worden beoordeeld in termen van strijdige verantwoordelijkheden. 'De ontwikkeling van het vrouwelijk normbesef verloopt van het primaire belang van overleven en het belang van goedheid tot een reflexief standpunt over zorgzaamheid als zijnde de meest betrouwbare gids voor de oplossing van relatieconflicten.' (Gilligan, p. 134).³

Gilligan en Kohlberg stemmen overeen in hun visie op het universele karakter van de door hen ontdekte vormen van morele ontwikkeling. Met vele

---

³ Ik citeer de Nederlandse vertaling van Gilligans *In a different voice*; de bladzijnummers verwijzen naar die vertaling.

andere auteurs ben ik echter van mening dat vormen van morele ontwikkeling tijd- en plaatsgebonden zijn.

Ethiek van plichten

De reacties op Gilligans 'theorie van zorgzaamheid' bleven niet uit. Vooral vanuit feministische kringen, kwam het verwijt dat zij onvoldoende oog zou hebben voor de sociale context van ongelijke machtsbalansen en de daarmee samenhangende beheersingspatronen. Over de ideologische implicaties van Gilligans theorie en de reacties daarop, schrijft Davis (1991, p. 96) dat Gilligan enerzijds lof kreeg toegezwaaid voor haar inzichten die een beter begrip van de positie van vrouwen mogelijk maken. Anderzijds werd zij tot de orde geroepen omdat zij de hang tot zorgen bij vrouwen heeft verheven tot een aparte moraal wat als ideologisch instrument kan worden gebruikt om de 'werkelijke' uitbuiting die er aan ten grondslag ligt te verhullen.

Gilligan zou zich te veel hebben geconcentreerd op de variabele 'geslacht', niet alleen bij de keuze van het soort problemen dat zij aan haar proefpersonen voorlegde, maar ook bij haar analyse van het onderzoeksmateriaal. De verklaring van de geconstateerde (psychologische) verschillen in morele ontwikkeling zou zij ten onrechte hebben gezocht in inherente verschillen tussen de geslachten. Haar critici waren van oordeel dat de verschillen in morele oriëntatie niet alleen verband houden met geslacht en de daaraan verbonden machtsongelijkheid, maar met verhoudingen van onder- en bovengeschiedheid in het algemeen. De morele ontwikkeling die Gilligan heeft benoemd als 'zorgzaamheids- of verantwoordelijkheidsethiek' zou kenmerkend zijn voor leden van ondergeschikte groepen in het algemeen en Kohlbergs ethiek van rechten en rechtvaardigheid zou eerder typerend zijn voor de machtigeren of bovengeschiedten (Hagan, 1988, pp. 205 e.v.; Komter, 1990, pp. 67 e.v.; McKinnon, 1987, pp. 38 e.v.).

Voor de veronderstelling dat de door Gilligan beschreven ethiek kenmerkend is voor leden van gedomineerde groepen vind ik steun in de resultaten van mijn onderzoek naar de ontwikkeling van morele denkbeelden van kinderen over misdaad en straf. Ik concludeerde dat meisjes meer dan jongens, en kinderen uit het lagere sociale milieu meer dan kinderen uit de andere milieus

oog lijken te hebben voor de onderlinge afhankelijkheid en verbondenheid van mensen (Lissenberg, 1979, p. 190).

Het is de vraag of 'zorgzaamheidsethiek' wel de meest passende benaming is. Gilligan heeft zorgzaamheid gesteld tegenover het door Kohlberg gebruikte begrip rechtvaardigheid en beide concepten hebben een sterk normatieve lading. De begrippen concurreren met elkaar om het predikaat 'beter'. Onderzocht zal moeten worden hoe de waardering voor deze begrippen bij verschillende categorieën uit de bevolking ligt, en met welke situaties die in verband worden gebracht. Zeker is dat zorgzaamheid meer wordt geassocieerd met vrouwen en het abstractere begrip rechtvaardigheid meer met mannen. Zoals gezegd, het gaat niet (alleen) om verschillen tussen mannen en vrouwen, maar om verschillen in machtsposities en de daarmee samenhangende ethische visies.⁴

Deze twee ethische visies zou ik willen aanduiden als een *ethiek van plichten* en een *ethiek van rechten*. De minder machtigen hebben zich een ethiek van plichten eigen gemaakt die complementair is aan een ethiek van rechten van de machtigeren (vergelijk Tronto, 1987, p. 663). Deze tweedeling is globaal. De concretisering ervan hangt samen met concrete machtsverhoudingen in concrete situaties (vergelijk Komter, 1990, p. 216). Er is dus geen sprake van twee universele vormen van morele ontwikkeling. Het is een kwestie van accenten en van verschillen in vanzelfsprekendheden, en er is mijns inziens geen vaststaand eindpunt in de morele ontwikkeling. De morele ontwikkeling zoals vastgesteld door Gilligan en Kohlberg hangt in hoge mate samen met de cognitieve ontwikkeling van de betrokkenen (vergelijk Lissenberg, 1979, p. 75) en de reacties op morele dilemma's en problemen zullen, afhankelijk van de sociale context nu eens in meer concrete dan weer in meer abstracte termen worden gegeven.

---

⁴ Mijns inziens komen die visies voort uit twee verschillende mensbeelden die Elias aanduidde als het beeld van de '*homo clausus*', de autonome persoon die als het ware door onzichtbare muren van anderen is gescheiden, en dat van de '*homines aperti*', de van anderen afhankelijke en aan anderen gebonden personen (Elias, 1970, pp. 128 e.v.). Vanuit een gesloten mensbeeld, de '*homo clausus*', is de neiging minder sterk om zich te verdiepen in anderen, want de onderlinge afhankelijkheid wordt niet of nauwelijks als zodanig ervaren. De '*homo clausus*' is vooral op zichzelf. Het omgekeerde geldt voor de '*homo apertus*' die niet alleen op zichzelf maar ook, en soms vooral, is gericht op anderen.

Verschillen in ethische visie tussen de meer en minder machtigen lijken gerelateerd aan hun aandeel in het totaal van rechten en plichten. 'Als men de *totale* hoeveelheid rechten en plichten van de verschillende groepen van burgers in hun onderlinge verhouding neemt dan blijft bij de machtigen een harde kern van specifieke rechten tegenover diffuse plichten over: diffuse – moeilijk realiseerbare – rechten en specifieke plichten bij de minder machtigen' (Schuyt, 1983, p. 58). Hoewel ik veronderstel dat de ethiek van plichten en het hebben van specifieke plichten typerend is voor de minder machtigen in het algemeen, zal ik hieronder (de veranderingen in) de ethische oriëntatie en de rechten en plichten van vrouwen in relatie tot die van mannen bespreken.

Plichten en rechten

De plichten van de een zijn de rechten van de ander. Het opeisen van rechten houdt onvermijdelijk in dat van anderen nakoming van plichten wordt verwacht. Van de minder machtigen wordt verondersteld dat zij rekening houden met de al dan niet uitgesproken wensen en opdrachten van anderen en vooral van de machtigeren, terwijl de machtigeren zichzelf centraal kunnen stellen. Hier staat een dubbele oriëntatie, het gericht zijn op anderen en op zichzelf, tegenover een enkelvoudige, het voornamelijk gericht zijn op zichzelf. Van Boheemen (1990, pp. 275-288) bespreekt tweetaligheid als een voorbeeld van een dubbele oriëntatie. De ondergeschikten spreken niet alleen hun eigen taal, maar ook die van de machtigen: iemand die een dialect spreekt, kent ook de dominante cultuurtaal.

De minder machtigen zijn door hun dubbele oriëntatie beter in staat de zwakheden en de krachten te onderkennen dan omgekeerd. De laatsten zijn daarin ook niet of nauwelijks geïnteresseerd. Zij zijn de gevestigden die de minder machtigen kunnen buitensluiten (vergelijk Elias en Scotson, 1976). In de verhoudingen tussen mannen en vrouwen was er lange tijd sprake van wederzijdse buitensluiting in de verdeling van de dagelijkse bezigheden. Mannen hadden en hebben hun betaalde plichten met daarbij behorende rechten op hoger aangeslagen publieke domein, naast rechten en weinig plichten op het als minder belangrijk gewaardeerde privé-domein waar vrouwen 'de scepter zwaai(d)en'. Overdag mochten en konden vrouwen zelf bepalen of en

hoe zij hun plichten in huis zouden vervullen, zonder dat zij in toom werden gehouden door direct aanwezige anderen. In dit opzicht werd in hoge mate een beroep gedaan op hun zelfbeheersing.

Het ligt voor de hand dat mensen met meer plichten dan rechten andere vormen van afwijkend gedrag vertonen dan mensen voor wie de rechten overheersen. Plichten verwijzen naar *behoren* en *moeten* en naar het ontbreken van keuzes, terwijl rechten verwijzen naar *kunnen* en keuzevrijheid. Rechten werken bevrijdend en plichten werken onderdrukkend. Dat laatste komt mede tot uitdrukking in de kans dat negatieve reacties volgen als niet aan de verwachtingen wordt voldaan. Negatieve formele of informele sancties zullen eerder de plichtsverzakers treffen dan degenen die de grenzen van hun rechten aftasten.

De minder machtigen beschikken globaal gesproken over drie alternatieven om negatieve sancties te vermijden. Ten eerste kunnen zij die ontlopen door zich aan hun plichten te houden. Op positieve sancties hoeven zij niet te rekenen, zoals ik nog zal bespreken in verband met de bezigheden van moeders. Ten tweede kunnen zij hun plichten verzaken en sancties ontlopen door voor te wenden dat zij overeenkomstig de verwachtingen hebben gehandeld. Bongers (1916, p. 478) meende dat de situatie van onderdrukking waarin vrouwen al eeuwenlang hebben geleefd, hen heeft gedwongen hun toevlucht te zoeken in leugen en bedrog, die hij bestempelt als de wapens van de minder machtigen. Verzaken van plichten is dan een machtsbron van mensen in ondergeschikte posities. Zij zouden zich in toenemende mate vaardigheden hebben eigen gemaakt om situaties te herkennen waarin plichtsverzuim straffeloos mogelijk is. Een dergelijke gevoeligheid kan in de loop van de biografische en van de historische ontwikkeling tot 'een tweede natuur' zijn geworden.

Een van de redenen voor het geringe contact van meisjes en vrouwen met politie en justitie is mijns inziens dat hun bedreigende handelingen eerder schuilen in nalaten dan in doen. Te denken valt aan het verwaarlozen van kinderen en/of partner. Strafrechtelijk is meer 'doen' dan 'laten' verboden. Ook het opsporings- en vervolgingsapparaat is beter toegerust om vast te stellen wat is *gedaan* dan wat is *nagelaten*. De macht van het nalaten zien we ook bij andere minder machtigen, bij voorbeeld werknemers die staken of lang-

zaam-aan-acties houden, of uitkeringsgerechtigden die niet melden dat zij werk hebben gevonden, verhuisd zijn of samenwonen. De macht van de minder machtigen komt eerder naar voren in nalaten dan in doen.

Een derde alternatief voor de minder machtigen is dat zij zich toegang verschaffen tot de machtsbronnen van de machtigeren of dat de laatste machtsbronnen verliezen. Veel vermogensdelicten kunnen in dit licht worden geïnterpreteerd. Ook de ontwikkeling in de verhouding tussen mannen en vrouwen is een voorbeeld van dit derde alternatief, waarbij vrouwen over machtsbronnen zijn gaan beschikken die voorheen vooral voor mannen toegankelijk waren. Tegelijkertijd hebben vrouwen enigszins moeten inschikken omdat zij macht op het emotionele vlak hebben moeten prijsgeven aan mannen.

Plichten en macht

De stilzwijgende veronderstelling was lange tijd dat vrouwen zich toededen op de verzorging van (man en) kinderen en hen meer of minder spelenderwijs het onderscheid in goed en kwaad bijbrachten of hen daaraan herinnerden. Aangenomen werd dat deze zorgtaak op de juiste wijze zou worden uitgevoerd, zonder dat precies duidelijk werd gemaakt wat juist was. Zorgen was, en is nog steeds, een diffuse plicht die mede door zijn schimmigheid niet in aanmerking komt voor positieve sancties. Daarvoor zijn geëxpliciteerde beoordelingscriteria nodig. Lof en beloning of een verhoging van het individuele prestige mochten vrouwen niet verwachten. Hoezeer zij zich ook uitsloofden, het veranderde weinig of niets aan hun status in positieve zin. Wel dreigde steeds het gevaar van statusdegradatie.

Veel vrouwen hebben het gevoel voortdurend te falen, 'het nooit goed te kunnen doen'. Zij vrezen tekort te schieten of niet te voldoen aan de vaag omschreven normen van 'goed-moederschap', zo stelde Komter (1985, pp. 170 e.v.) vast in haar onderzoek naar relaties tussen mannen en vrouwen. Diffuse plichten bevorderen statusonzekerheid.

In de criminologische literatuur is het niet ongewoon om misdadig of afwijkend gedrag van kinderen in verband te brengen met de onvolmaakte relatie met, of het inconsistente gedrag van hun ouders en vooral hun moeders.

Weliswaar wordt in de literatuur steeds opnieuw beklemtoond dat dit soort verbanden geen theoretisch onderbouwde maar alledaagse noties zijn, toch wordt daarnaar bij voortduring onderzoek gedaan (zie bij voorbeeld Mannheim, 1965, pp. 607 e.v.; Hirschi, 1972, pp. 83 e.v.; Gottfredson en Hirschi, 1990). Onderzoeksvragen over dit soort verbanden bevestigen de juistheid van die alledaagse theorieën. Immers waarom zouden geleerden zich het hoofd breken over kwesties die iedere grond van waarheid missen.

Deze wetenschappelijke belangstelling gaat niet aan de opvoeders, en zeker niet aan moeders, voorbij. Regelmatig werden en worden zij via populair-wetenschappelijke publikaties aan hun 'opdracht' inzake het moederschap herinnerd. Die opdracht is in de loop van de tijd gewijzigd. Opvattingen over het moederschap, zoals voorgespiegeld in damesbladen, zijn in de periode van 1960 tot 1980 veranderd van 'moederschap is opoffering' via 'moederschap is opvoeding' naar 'moederschap is zelfontplooiing'.

In 1960 werd het moederschap voor vrouwen nog als een vanzelfsprekende taak gezien. Verwacht werd dat zij, in een hiërarchische relatie met de kinderen, de dagelijkse verantwoordelijkheid droegen voor het bijbrengen van opvattingen over goed en kwaad, plichtsbetrachting en respect. In 1980 is dat beeld veranderd. Het moederschap was toen niet langer vanzelfsprekend, maar werd gezien als één van de mogelijke levensvervullingen voor vrouwen. De hiërarchische relatie tussen moeders en kinderen had plaats gemaakt voor een relatie waarin 'wederzijds genieten en ontplooien, waarbij het onderkennen van het eigen gevoel, ook als hieraan negatieve aspecten kleven, wezenlijk is' (Knijn en Verheijen, 1988, p. 44). Het beeld van het moederschap veranderde, maar de daaraan gekoppelde verwachtingen omtrent juist gedrag bleven vaag en voorts was en is het een plicht die onbetaald moet worden nagekomen.

Uiteraard hebben mannen ook plichten. Het belangrijkste verschil is dat mannen vooral betaalde en vrouwen vooral onbetaalde plichten hebben. Het ontbreken van een geldelijke beloning is een indicatie voor de lage sociale waardering voor (tijds)investering in de (morele) zorg voor kinderen. Het moederschap is onbetaald en draagt niet bij aan statusverhoging. Het is wel een machtsbron, namelijk macht op 'een vitaal gebied: niet van maatschappelijke macht, maar van emotionele macht die voor de betrokkenen van het

grootste belang is' (Brinkgreve, 1991, p. 124). Deze machtsbron levert geen zelfstandige status op, vrouwen blijven de moeder *van* of echtgenote *van*. Het nakomen van de plicht tot zorgen werd en wordt onvoldoende gewaardeerd en beloond, reden waarom voor veranderingen is geijverd en rechten werden opgeëist. De laatste decennia staat voor vrouwen het recht op betaald werk buitenshuis en op het delen van de bezigheden binnenshuis centraal.

Rechten en plichten

Het emancipatieproces van vrouwen heeft, als ieder emancipatieproces, vooral betrekking op het opeisen en verkrijgen van rechten. Via deelname aan het betaalde arbeidsproces trachten vrouwen het recht op een eigen individuele maatschappelijke status vorm te geven. In de afgelopen en decennia is hun aandeel in betaald werk met één procent per jaar toegenomen, waardoor 54% van alle vrouwen tussen 15 en 64 jaar in 1990 een betaalde baan had. Van hen werkt de meerderheid, namelijk 58%, in deeltijd. Deeltijdbanen komen relatief vaak voor onder gehuwde of samenwonende vrouwen, want van hen werkt 78% gedurende een gedeelte van de volle werktijd (vergelijk Van Doorne-Huiskes, 1992, pp. 6-7).

Een baan buitenshuis, ook een deeltijdbaan, dwingt tot herverdeling van beschikbare tijd en aandacht. Iedereen beschikt over 24 uur per etmaal; tijd besteed aan betaald werk gaat ten koste van tijd voor onbetaald werk en omgekeerd. Voor buitenshuis werkende vrouwen is de zorgtaak een neventaak en geen hoofdtaak. Deze herverdeling van tijd van moeders/vrouwen heeft de tijdsbesteding van vaders/mannen beïnvloed. Dat kan worden afgeleid uit de bevindingen van tijdsbestedingsonderzoek.

In 1975 werkten vrouwen van 20 jaar en ouder gemiddeld 36 uur per week in het huishouden; in 1985 was dat 32 uur. Mannen hebben zich in diezelfde tien jaar iets meer leren toeleggen op huishoudelijke arbeid. In plaats van gemiddeld 10 uur per week in 1975 staken zij in 1985 gemiddeld 12 uur per week in het huishouden (Van Doorne-Huiskes, p. 9). Vrouwen nemen dus nog steeds het leeuwedeel van de huishoudelijke en verzorgende taken voor hun rekening, ook al zijn de opvattingen steeds minder in overeenstemming

met deze taakverdeling (zie Brinkgreve, 1991; Van Doorne-Huiskes, 1992; Gustaffson, 1990; Hooghiemstra en Niphuis-Nell, 1993; Komter, 1985).

Vrouwen hebben thans onbetaalde plichten en recht op betaalde plichten. Ze hebben naast de *plicht* om hun plicht te doen nu ook het *recht* om hun plicht te doen. Dat laatste dienen zij nog altijd als een gunst te zien, zeker als zij hun entree maken op een traditioneel mannenterrein als de politie. Het omgekeerde lijkt te gelden voor mannen die activiteiten en taken verrichten die van oudsher tot het 'vrouwendomein' horen, zoals de verpleegkunde. Zij worden als helden begroet, zo concludeert Komter na onderzoek onder drie beroepsgroepen (Komter, 1990, p. 229). Vergelijkbare reacties volgen ook vaak als mannen een bijdrage leveren aan de verzorging van de kinderen of het huishouden. Dat overtreft nog altijd de verwachtingen en is aanleiding voor prijzende opmerkingen.

De meeste vrouwen houden de ongelijke verdeling in stand door daadwerkelijk meer zorgtaken uit te voeren dan mannen. Die feitelijke situatie binenshuis sluit niet aan bij opvattingen over gelijkheid tussen de geslachten, wat tot fricties in relaties en individuele frustraties kan leiden. Die worden versterkt door ervaringen buitenshuis waar vrouwen eveneens ontdekken dat gedragsvoorschriften en omgangsvormen lang niet altijd met elkaar in overeenstemming zijn.

Deze gewaarwordingen beïnvloeden de denkbeelden en manieren van doen en laten die zij hun kinderen meer of minder bewust bijbrengen. In de betrekkelijke luwte van het huisgezin konden gedragsvoorschriften en omgangsvormen worden bijgebracht onder verwijzing naar toekomstige situaties, die voor de moeders zelf ook vaak hypothetisch waren en daarom een betrekkelijk rigide karakter konden hebben: 'Zo doe je dat, zo hoort dat...' Naarmate vrouwen/moeders meer mensen in meer situaties leren kennen, ervaren zij steeds vaker dat het voorschrijven en het naleven van regels twee verschillende zaken zijn en dat de moraal niet eenduidig, maar gefragmenteerd en versplinterd is (vergelijk Boutellier, 1992, p. 231). Deelname aan het arbeidsproces brengt een uitbreiding van de beschikbare gedragsalternatieven met zich mee, verruimt de blik en leidt tot een realistischer kijk op de flexibiliteit van de regels en de toepassing daarvan.

Marginaliteit

De dubbele morele oriëntatie op eigen plichten en andermans rechten heeft het vrouwen mogelijk vergemakkelijkt om toegang te krijgen tot de betaalde arbeid, een van de traditionele machtsbronnen van mannen. Met die wereld hadden zij al indirect, via hun partners (vaders en broers), kennis gemaakt. De enkelvoudige morele oriëntatie van mannen kan de toeëigening van emotionele macht daarentegen belemmeren. In dit opzicht heeft de ethiek van plichten, hun dubbele morele gerichtheid, vrouwen een voorsprong gegeven en hen in staat gesteld ook in de praktijk taken op verschillende gebieden te combineren.

De veranderingen in de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen kunnen worden geanalyseerd als verschuivingen in de verhoudingen tussen gevestigden en buitenstaanders. Mannen zijn nog steeds de gevestigden buitenshuis, vrouwen zijn dat binnenshuis. Maar vrouwen zijn niet langer te typeren als buitenstaanders op de arbeidsmarkt en mannen maken zich langzaam maar zeker los van hun positie van buitenstaander in het verrichten van gezinstaken. Om deze veranderingen te beschrijven is het zinvol om de theorie van gevestigden en buitenstaanders uit te breiden met het begrip marginalen, zoals Gillissen en Lissenberg hebben gedaan in hun onderzoek naar de veranderde positie van vrouwen aan de Technische Hogeschool Delft (thans Technische Universiteit Delft).

Zij beschrijven marginalen als buitenstaanders die zich begeven op terreinen die traditioneel zijn gereserveerd voor de gevestigden, waardoor zij op die terreinen niet meer tot de buitenstaanders, maar ook niet tot de gevestigden behoren (Gillissen en Lissenberg, 1985, p. 105). Vrouwen zijn thans te typeren als marginalen buitenshuis en mannen bewegen zich in de richting van de positie van marginalen binnenshuis. Beide geslachten verliezen machtsbronnen op hun traditionele werkterreinen en winnen machtsbronnen op andere terreinen. Deze verschuivingen in de machtsbalansen werken, zij het traag, door in de omgangsvormen en de daarmee samenhangende morele oriëntaties.

Recente onderzoeken wijzen uit dat vrouwen zich in een werkkring anders opstellen en meer rekening houden met anderen dan hun mannelijke collega's (zie Komter, 1990, p. 207). Zij laten zich nog steeds leiden door een

ethiek van plichten ook in situaties waarin zij niet langer tot de minder machtingen behoren. Anderzijds kunnen mannen hun bijdragen in de huishoudelijke en verzorgingstaken nog steeds zien als het verlenen van gunsten. Maar ook zij zullen er langzaam maar zeker aan gewend raken dat zij plichten hebben en daarmee aan rechten en dus aan macht inboeten. Deze bewustwording van plichten heeft onvermijdelijk tot gevolg dat zij zich meer dan voorheen op anderen zullen gaan oriënteren.

Mannen en vrouwen bevinden zich in een overgangsfase van een ontwikkeling die wijst in de richting van steeds verdergaande gelijkheid in de verdeling van de activiteiten tussen de geslachten. De opvattingen hierover zijn de laatste decennia duidelijk gewijzigd. In toenemende mate wordt aanvaard dat zowel mannen als vrouwen bezigheden hebben zowel op het publieke als op het privé-terrein (vergelijk Hooghiemstra en Niphuis-Nell). Terwijl mannen hun eigen manieren van doen zullen aanpassen aan steeds manifester wordende maatschappelijke opvattingen over arbeidsdeling, zullen vrouwen juist de omgekeerde weg bewandelen en hun eigen opvattingen hun morele oriëntatie, in overeenstemming brengen met hun reeds vertoonde gedragingen op het publieke terrein.

De spreiding van machtsbronnen over meer terreinen brengt met zich mee dat machtsposities niet langer gekoppeld zullen zijn aan een specifiek terrein, maar dat machtsposities per situatie zullen variëren. In de ene situatie zullen meer machtsbronnen beschikbaar zijn dan in een andere en de onderlinge hiërarchie van de situaties en de terreinen waarop die posities worden ingenomen, zullen niet langer vastliggen. Gebeurtenissen en activiteiten op het ene terrein zullen op den duur niet belangrijker zijn dan op het andere. De onderlinge sociale waardering, de toekenning van sociale status zal steeds minder gebaseerd zijn op één dominante bezigheid en steeds meer op een diversiteit aan bezigheden in steeds wisselende netwerken. Noch voor mannen noch voor vrouwen zal op den duur een 'masterstatus' zijn weggelegd. Iedereen zal op een veelheid van gebieden een marginale positie innemen die soms meer in het centrum en soms meer in de periferie zal liggen. De wederzijdse verwachtingspatronen zullen niet langer complementair zijn, maar min of meer vergelijkbaar waardoor mannen en vrouwen inwisselbaar worden als het gaat om de uitvoering van taken op verschillende terreinen.

Deze onduidelijkheid in de sociale verhoudingen zal leiden tot voortdurende onderhandelingen en strijd over de onderlinge verdeling van rechten en plichten. De positie van marginalia zal eerder regel dan uitzondering worden waarmee er per definitie geen sprake meer kan zijn van marginaliteit. Als iedereen marginaal is, is niemand dat meer. Deze permanente wisselingen in de onderlinge afhankelijkheidsrelaties vereisen een flexibele oriëntatie op rechten en plichten en een aanvaarding van veelvormigheid en meerduidigheid van morele opvattingen. Een zwaar appèl zal worden gedaan op de individuele gedragsbeheersing, want het kader van de traditionele arbeidsdeling en daarmee samenhangende morele opvattingen en verwachtingspatronen zal niet langer vaststaan.

De toenemende onzekerheid op relationeel en moreel terrein stelt eisen aan de morele opvattingen die kinderen zich meer of minder bewust eigen maken, evenals aan hun capaciteiten om spontane opwellingen te (leren) beheersen (vergelijk Wouters, 1990, p. 36). Zij zullen vertrouwd moeten raken met een onzekerheid die nu nog typerend is voor de posities van marginalen. Er zal al veel gewonnen zijn als zij leren omgaan met de zekerheid dat rechten en plichten, waarheid en deugd, tijd- en plaatsgebonden begrippen zijn, en dat onduidelijke, slecht afgebakende sociale posities kenmerkend zullen zijn voor de samenleving waarin zij volwassen worden.

Literatuur

- Bemmelen, J. van, *Criminologie; leerboek der misdaadkunde*, Zwolle, Tjeenk Willink, 1952
- Boheemen, C. van, *Postmodernisme en ethiek: ras, geslacht en het primaat van de taal*, De Gids, 153^e jrg., nr. 4, 1990
- Bonger, W.A., *Criminality and economic conditions*, Boston, Little, Brown and Company, 1916
- Boutellier, J.C.J., 'Criminaliteit als moreel vraagstuk. Vijf jaar justitieel beleid', In: Cliteur, P.B. e.a. (red.), *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit*, Amersfoort/Leuven, De Horstink, 1992
- Brinkgreve, Chr., 'Het huishouden als arena', *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, oktober 1991, pp. 121-125
- David, K., 'De retorica van het feminisme. Het debat over Carol Gilligan', *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, februari 1991, pp. 86-110

- Doorne-Huiskes, J. van, *Betaalde en onbetaalde arbeid: over oude spanningen en nieuwe uitdagingen*, Rotterdam, Erasmus Universiteit, 1992
- Elias, N., *Was ist Soziologie?*, München, Juventa Verlag, 1970
- Elias, N., J.L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*, Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1976
- Gilligan, C., *In a different voice*, Cambridge, Harvard University Press, 1982 (*Een ander geluid*, Amsterdam, Bert Bakker, 1985, vertaling Helen Knopper)
- Gillisen, N., A. Lissenberg, *Vrouwen in een mannenbolwerk*, Amsterdam, Publikatiereeks Sociologisch Instituut Universiteit van Amsterdam, 1985
- Gottfredson, M.R., T. Hirschi, *A General Theory of Crime*, Stanford, Stanford University Press, 1990
- Gustaffson, S., *Half the power, half the incomes and half the glory*, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 1990
- Hagan, J., *Structural Criminology*, Cambridge, Polity Press, 1988
- Hirschi, T., *Causes of delinquency*, Los Angeles and London, University of California Press, Berkeley, 1972
- Hooghiemstra, B.T.J., M. Niphuis-Nell, *Sociale atlas van de vrouw. Deel 2: Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren*, Rijswijk, Sociaal Cultureel Planbureau, 1993
- Hudig, J.C., *De criminaliteit der vrouw*, Utrecht/Nijmegen, Dekker & Van de Vegt N.V., 1939
- Interimrapport, *Interimrapport Commissie Kleine Criminaliteit*
- Kempe, G.Th., *Misdaad en wangedrag*, Amsterdam, Querido, 1947
- Knijf, G.C.M., C.L.M.H. Verheijen, *Tussen plicht en ontplooiing*, Nijmegen, Instituut voor toegepaste sociologie, 1988
- Kohlberg, L., 'Stage en sequence: the cognitive-developmental approach to socialization', In: Goslin, D.A. (red.), *Handbook of socialization theory and research*, Chicago, 1969, pp. 347-480
- Komter, A., *De macht van de dubbele moraal*, Amsterdam, Van Gennep, 1990
- Lissenberg, E., *Kinderen spreken recht*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1979
- Lissenberg, E., 'Criminologen over vrouwen', in: Fiselier, J. e.a. (red.), *Tegen de regels, een inleiding in de criminologie*, Utrecht, Ars Aequi, 1980
- Lombroso, C., *The female offender*, London, Fischer Unwin, 1895
- Mannheim, H., *Comparative Criminology, 2 Vols.*, London, Routledge & Kegan Paul, 1965

- McKinnon, C.E., *Feminism unmodified; discourses on life and law*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1987
- Rutenfrans, C.J.C., *Criminaliteit en sexe*, Arnhem, Gouda Quint b.v., 1989
- Schuyt, C.J.M., *Tussen macht en moraal*, Alphen aan den Rijn/Brussel, Samsom Uitgeverij, 1983
- Strindberg, A., *De zoon van een dienstbode*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1969 (1886)
- Tronto, J., 'Beyond Gender Difference to a Theory of Care', *Signs*, summer 1987, pp. 644-663
- Wouters, C., *Van minnen en sterven*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 1990

Overspel, de wetgever en de politiek

1993

Inleiding

In 1991 is ongeveer 35% van de Nederlanders van oordeel dat een avontuurtje in een goed huwelijk geen kwaad kan en dat het niet uitmaakt of de man dan wel de vrouw zich daarin stort. Overspel 'moet kunnen' volgens meer dan een derde van de Nederlandse bevolking (SCP, 1992, p. 461). Ruim een eeuw geleden waren de opvattingen totaal anders. Volgens de Code Pénal, die tot 1886 heeft gegolden, was een overspelige vrouw zelfs strafbaar maar een getrouwde man kon straffeloos zijn gang gaan. Hij liep hoogstens het gevaar dat zijn vrouw echtscheiding zou aanvragen of dat zijn rivaal hem tijdens een duel of gevecht zou doden.

Aan deze ongelijkheid tussen de geslachten kwam een eind met de invoering van het Wetboek van Strafrecht in 1886. Toen werd overspel strafbaar onafhankelijk van het geslacht van de overspelige. Voorafgaand aan deze beslissing zijn uitvoerige politieke discussies gevoerd, want deze strafbaarstelling was voor de betrokken wetgevende juristen en politici geen vanzelfsprekende zaak. Sommigen meenden dat overspel straffeloos moest worden en dat werd ook voorgesteld in het Ontwerp Wetboek van Strafrecht. Tegenstanders van dit voorstel dreigden met afkeuring van het gehele Ontwerp als dat voorstel niet zou worden ingetrokken. Zij meenden dat het geringe morele gehalte van het Wetboek aan de straffeloosheid van overspel kon worden afgelezen.

Eerder verschenen in: *Criminaliteit als politiek probleem*, J.A. Nijboer e.a. (red.), bundel naar aanleiding van het op 18-19 juni 1993 te Groningen gehouden gelijknamige congres. Arnhem, Gouda Quint, pp. 219-232.

Met dank aan Martin Hartkamp en Max Kommer voor hun commentaar.

De desbetreffende wetsgeschiedenis geeft enig inzicht in de toen heersende opvattingen over de verhoudingen tussen de echtelieden en laat tevens zien hoe de machtsverhoudingen en de machtsbronnen van de bij het wetgevingsproces betrokken partijen lagen. Aan de hand van deze discussies zal ik het eerder door mij gereproduceerde begrip ‘moreel kapitaal’ nader uitwerken.

Totstandkomen van het Wetboek van Strafrecht

Diverse instanties waren, overeenkomstig de wettelijke voorschriften, bij de totstandkoming van het Wetboek van Strafrecht betrokken.¹ De belangrijkste rol had de Zamenstellingscommissie die in 1870 werd belast met de voorbereiding van het nieuwe wetboek.² Van de leden van die commissie werd met name verlangd dat zij over uitgebreide rechtsgeleerde kennis en ervaring beschikten. De minister van justitie gaf Koning Willem III het volgende advies:

---

¹ Bij Koninklijk Besluit van 28 september 1870 no. 21 werd een Staatscommissie ingesteld voor de ‘Zamenstelling van een wetboek van Strafrecht, bestaande uit de heeren Mrs. J. de Wal (tevens Voorzitter), W.F.G.L. François, A.A. de Pinto (tevens secretaris), M.S. Pols en A.E.J. Modderman... De heer François werd bij Kon. Besluit van 30 Mei 1872 no. 20 op zijn verzoek eervol van het lidmaatschap ontheven en vervangen door de heer mr. J.J. Loke. In de memorie van toelichting bij het wetsontwerp zijn de conclusies van deze commissie terug te vinden. Het ontwerp voor een nieuw Wetboek van strafrecht werd de Koning op 18 mei 1875 aangeboden. Drie jaar later zond de toenmalig minister van justitie het ontwerp met memorie van toelichting naar de Raad van State die op 26 november 1878 haar advies uitbracht. Daarop reageerde de minister van justitie op 14 februari 1879 en op 22 februari van datzelfde jaar werd het wetsontwerp met de daarbij behorende toelichting naar de Tweede Kamer der Staten Generaal gezonden. Een Commissie van Rapporteurs uit de Tweede Kamer stelde een verslag op van haar beraadslagingen en dat ging vergezeld van een antwoord van de regering en een gewijzigd ontwerp van de hand van Modderman die toen minister van justitie was. De openbare beraadslagingen in de Tweede Kamer werden gevoerd van 25 oktober tot en met 9 november 1880. De Eerste Kamer liet de voorbereidende werkzaamheden eveneens verrichten door een Commissie van Rapporteurs en behandelde het Wetsontwerp in het openbaar op 1 en 2 maart 1881. De Wet werd in het Staatsblad no. 35 gepubliceerd nadat de Koning de wet tot vaststelling van het wetboek van Strafrecht op 3 maart 1881 had goedgekeurd (Smidt, 1881, Deel I, pag. XIV-XV).

² Ter bestudering van de besprekingen zijn geraadpleegd: ‘De notulen en bijlagen van de beraadslagingen van de Staatscommissie voor de samenstelling van een Wetboek van Strafrecht’. In de tekst wordt daarnaar verwezen als Notulen en/of Bijlagen met een Romeins cijfer en een paginanummer.

“(...) Bij de samenstelling dier commissie moet het oog gevestigd worden zowel op de mannen der wetenschap, die hun leven wijden aan de studie van het strafregt, als op hen, die in hunne vroegere of tegenwoordige betrekkingen in de rangen van de magistratuur, het openbaar ministerie, of de balie de strafwetten in haar toepassing door dagelijksche ervaring hebben leren kennen (...).” (Bosch, 1986, p. 54)

In feite heeft A.A. de Pinto, hoofd van de afdeling voor zelfstandig wetgevendende arbeid op het ministerie van justitie, dit advies geformuleerd. Hij werd zelf lid van de commissie en kende de meeste overige leden, die op zijn uitnodiging tot de commissie toetraden. Allen hadden in Leiden gestudeerd en sommigen kenden elkaar uit het verenigingsleven (Bosch, 1986, p. 55).³

Vragen over het nut en de noodzaak van strafdreiging c.q. strafrechtelijke bescherming bepaalden in hoge mate de discussies van de Zamenstellingscommissie. Zij vatte het strafrecht instrumentalistisch op. In een preadvies had Modderman, het jongste commissaris en tevens hoogleraar strafrecht aan de Rijksuniversiteit Leiden, het beginsel geformuleerd dat de Staat alleen gebruik mag maken van het recht om met straf te dreigen als ‘gelet op de maatschappelijke toestand, het nadeel van straffeloosheid groter is dan het nadeel der strafbaarstelling’ (Bosch, 1986, p. 94). Bij die afweging was vooral van belang of een ‘onrecht’ niet via een andere dan de strafrechtelijke weg kon worden aangepakt. Een van de preliminaire vragen was dan ook hoe ‘civiel onrecht’ kon worden onderscheiden van ‘crimineel onrecht’ (Bijl.I, p. 10)⁴. Modderman had daarvoor criteria gegeven die door de andere leden werden overgenomen: civiel onrecht raakt voornamelijk of alleen de betrokken individuen en crimineel onrecht is vooral een aantasting van de rechtsorde (Not.I, p. 75 e.v.).

De Zamenstellingscommissie problematiseerde de morele orde toen in strafrechtregels in de in Nederland geldende Code Pénal was vastgelegd. Binnen het afgebakende veld van het wetgevingsproces was geen enkele strafbaarstelling meer vanzelfsprekend. Dat blijkt ook uit de zogenaamde leidraadsvragen aan de hand waarvan over de afzonderlijke strafbaarstellingen is beraadslaagd. Soms waren dit juridisch-technische vragen zoals bij doodslag:

---

³ De Wal, Modderman, Pols en Beelaerts van Blokland waren lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en De Wal, De Pinto, Modderman en Pols waren lid van de KNAW (Nieman, 1992, pag. 30).

⁴ Waar in de tekst verwezen wordt naar Not. of Bijl., zie Horst (1976).

‘Moet de titel aanvangen met strafbedreiging tegen moord of met een algemene bepaling over doodslag?’ (Bijl.I, p. 250). Soms werd de strafbaarstelling zelf ter discussie gesteld, zoals bij overspel. De vraag was of dat wel strafbaar gesteld moest worden: ‘Mag wel met het Hamb(urgse) Wetboek van 1869 overspel uit de reeks der misdrijven?’ (Bijl.I, p. 179). Deze kunstmatig gecreëerde onzekerheid (Wuthnow, 1987) moest leiden tot nieuwe (rechts)zekerheid in de vorm van een eigen Nederlands Wetboek van Strafrecht.⁵

Overspel

Toen de leden van de Zamenstellingscommissie hun werkzaamheden begonnen, gold de Code Pénal (Wetboek van Strafrecht) waarin overspel strafbaar was gesteld in de artikelen 336-339.⁶ Naar de letter van de wet konden alleen vrouwen zich daaraan schuldig maken. Mannen konden dat niet, althans niet in strikt juridische zin.⁷ Wel waren zij strafbaar – als medeplichtige van een overspelige vrouw en als echtgenoot wiens minnares in de echtelijke woning verbleef – en de maximumstraffen waren minder hoog dan die voor overspel van vrouwen. Vervolging was in al deze gevallen slechts mogelijk na aangifte (klacht) door de beledigde echtgenoot bij het openbaar ministerie. Het openbaar ministerie stelde dus geen ambtshalve vervolging in.

---

⁵ In de loop van de eeuw waren al eerder pogingen gedaan om te komen tot een dergelijk Nederlands Wetboek van Strafrecht te vervanging van de sinds 1811 geldende Code Pénal.

⁶ 336. Het overspel van de vrouw zal niet aangebragt kunnen worden dan door den man. Dit vermogen zal zelfs ophouden, wanneer hij in het geval van Artikel 339 is.

337. De vrouw die van overspel overtuigd wordt, zal de straf van gevangenzetting voor ten minste drie maanden ten ton hoogste twee jaren ondergaan. De man zal meester zijn om de werking dezer veroordeling te doen ophouden, door zijne vrouw vrijwillig terug te nemen.

338. De medeplichtige der vrouw in het overspel, zal gestraft worden met eene gevangenzetting voor gelijken tijd, en bovendien met eene geldboete van honderd tot twee duizend franken.

De enige bewijzen, die tegen den beklagde van medeplichtigheid (in overspel) toegelaten mogen worden, zijn buiten het betrappen op heeter daad, zoodanige als uit brieven of andere stukken door de beklagde geschreven, voortvloeijen.

339. De man, die in het huis door hem met zijne vrouw bewoond, eene bijzit onderhoudt en op de klagt zijner vrouw overtuigd wordt, zal met eene geldboete van honderd tot twee duizend franken gestraft worden. (Schooneveld, 1855, p. 236 e.v.).

⁷ In de tekst zal ik overspel in de alledaagse betekenis van het woord gebruiken, tenzij uitdrukkelijk anders aangegeven, en verwijst derhalve naar gedrag van vrouwen en mannen.

De Code Pénal kende een ‘seksistische’ regeling van overspel, dat wil zeggen dat vrouwen daarin waren achtergesteld bij mannen (vgl. Smart, 1992, p. 29-44). Het geslacht van de dader(es) was van invloed op de maximumstraf waarmee werd bedreigd en op de straffen die feitelijk werden opgelegd. Modderman gaf daarvan een voorbeeld:

“De medeplichtige van de overspelige vrouw wordt in den Code Pénal schijnbaar zwaarder gestraft dan zij zelve; want hem treft gevangenis en geldboete, haar gevangenis alleen. Leest men echter ook art. 463, dan bevindt men dat de eerste strafpositie, hoe ongerijmd het klinkt, veel lichter is dan de tweede; want in geval van verzachtende omstandigheden, die men ook ten bate van de heeren der schepping al licht vindt, kan waar gevangenis en boete bedreigd is, ook uitsluitend boete worden opgelegd, terwijl daarentegen de vrouw, al waren er alle denkbare verzachtende omstandigheden, toch altijd de gevangenis betreden moet.” (Smidt I, 1881, p. 21-22)

De Zamenstellingscommissie oriënteerde zich op de Code Pénal en op andere wetboeken en ook daarin was, met uitzondering van het Hamburgse wetboek van 1869, overspel eveneens strafbaar.⁸ De leden van de Zamenstellingscommissie waren zonder meer van mening dat overspel een ‘onrecht’ was. Zij zagen het als een ernstige inbreuk op de goede zeden, maar daarmee was het niet vanzelfsprekend een misdrijf. Na diverse vergaderingen namen zij het besluit om in het Ontwerp geen van de drie bij overspel betrokkenen – de man, de vrouw en de ‘deelgenoot’ van de vrouw – strafbaar te stellen. Overspel kreeg uiteindelijk wel een plaats in het definitieve Wetboek van Strafrecht. De nog te bespreken negatieve reacties uit diverse kringen brachten A.E.J. Modderman, de minister van justitie en eerder lid van de Zamenstellingscommissie, ertoe om een Gewijzigd Ontwerp met een overspelartikel in te dienen. Dat artikel heeft tot 1971 een plaats gehad in het Wetboek van Strafrecht.⁹

---

⁸ De Zamenstellingscommissie heeft als modellen geraadpleegd: ‘a. De Nederlandsche wetten en ontwerpen van 1840, 1847 en 1859, b. de Code Pénal Belge van 1867 en c. Wetboek Noordduitschen Bond, 1870’ (Bijl. I, p. 10). Het Hamburger Wetboek van 1869, dat in de leidraadsvraag als voorbeeld was genoemd, werd in 1870 vervangen door het Duitse strafwetboek (Not. III, p. 247).

⁹ Art. 241 WvSr werd toen, in het kader van de veranderende echtscheidingswet het Burgerlijk Wetboek, zonder discussie geschrapt (Tweede Kamer, zitt. 1970/1, no. 11164).

Argumenten voor en tegen strafbaarstelling van overspel

De Zamenstellingscommissie leek al snel en in meerderheid van oordeel dat overspel van de gehuwde vrouw niet strafbaar moest zijn. Praktisch was daarvoor geen reden want vervolgingen kwamen (onder de Code Pénal) nauwelijks voor, terwijl het aantal echtscheidingen en scheidingen van tafel en bed uitgesproken op grond van overspel aanzienlijk was.¹⁰ Er ging kennelijk geen preventieve werking van de strafbaarstelling uit. Overspel kon daarom maar beter straffeloos worden, en uitsluitend als een civiel en niet langer ook als een crimineel onrecht worden behandeld. Daarmee zou worden aangegeven dat een dergelijke gebeurtenis vooral de betrokken echtelieden aanging en dat de rechtsorde niet of in veel mindere mate in het geding was. Tegenover zijn overspelige vrouw had de man altijd de sanctie van echtscheiding.

De mannelijke echtgenoot werd als gelaedeerde, als de benadeelde van overspel gezien. Het was een schanddaad van de overspelige vrouw en haar deelgenoot. Overspel van gehuwde vrouwen was heel iets anders dan van gehuwde mannen. De deelnemers aan de beraadslagingen beseften maar al te goed dat veel (gehuwde) mannen overspel pleegden en dat mannelijke overspeligen zich niet ver 'van het bed' van de wetgevende juristen bevonden. Dat kan worden afgeleid uit de vrees voor een duel waartoe de deelgenoot door de benadeelde echtgenoot zou kunnen worden uitgedaagd. Het uitdagen tot een tweegevecht was voorbehouden aan de 'hogere standen', een gedraging die overigens strafbaar was gesteld (Betzema, 1992). In de lagere 'standen' werden eerder 'hevige twisten' verwacht na ontdekking van overspel (Not.III, p. 242). De Raad van State verwees naar deze feiten van algemene bekendheid en adviseerde uitdrukkelijk tegen strafbaarstelling van de overspelige man, omdat 'eene wijde deur zou worden opengezet voor allerlei schandalen, welker openbaring aan de maatschappelijke orde meer schade, dan de strafvervolging daaraan voordeel zou toebrengen' (Smidt II, 1881, p. 279).

---

¹⁰ 'In het twintigjarig tijdvak 1850-1869 werden niet meer dan 113 veroordelingen wegens overspel uitgesproken; hieronder waren slechts 25 mannelijke veroordeelden. Zie bijlage B. van de geregelijke statistiek over 1869' (Ontwerpen, p. 184). In de periode dat het Wetboek van Strafrecht werd voorbereid was het percentage echtscheidingen beneden de 2% van het totale aantal huwelijksontbindingen, die vooral werden veroorzaakt door sterfte van één of beide partners (Tas, 1989, p. 21).

Het voorstel om overspel straffeloos te maken word door de Raad ondersteund. Immers het zou een 'voor het rechtsgevoel stuitende ongelijkheid' opleveren als vrouwen wel en mannen niet strafrechtelijk vervolgd zouden kunnen worden. Aan deze juridisch-technische argumenten van de Zamenstellingscommissie en de Raad van State werden morele overwegingen toegevoegd die verband hielden met de verwachte beheersing van driften en gevoelens. Het probleem waarmee men kampte, was of en zo ja hoe ieder van de betrokkenen via juridische raadgeving in toom kon worden gehouden in een situatie waar de redelijkheid juist ontbrak. De discussies maken duidelijk dat het beeld van de rationele mens die uit vrije wil handelt, het mensbeeld dat ten grondslag ligt aan het Wetboek van Strafrecht, niet paste bij overspel. Eer, toorn, wraak en hartstocht waren de emoties waarmee rekening moest worden gehouden, ook al trachtten de leden van de Zamenstellingscommissie die gevoelens buiten haakjes te zetten. Zij creëerden een door hen gewenste werkelijkheid. De opvatting dat de eer van de mannelijke echtgenoot in het geding zou zijn, zagen zij als een 'dwaling van het dagelijksch leven' (Not.I, p. 365). Het indienen van een klacht wegens overspel bij het openbaar ministerie werd gekenmerkt als 'onedele wraakoefening'. Welk gevoel verwekt de echtgenoot die verzoekt om strafrechtelijke vervolging van zijn vrouw, zo vroeg men zich af (Not.I, p. 282). De beledigde echtgenoot moest als het ware tegen zichzelf worden beschermd. Hij moest ervan doordrongen raken dat zijn eer door overspel niet op het spel werd gezet en hij moest zichzelf niet belachelijk kunnen maken door naar het openbaar ministerie te stappen. Dit alles pleitte tegen strafbaarstelling van de overspelige vrouw.

In de Tweede Kamer echter stond een duidelijke voorkeur voor strafbaarstelling. De morele argumenten van de Zamenstellingscommissie werden tijdens de parlementaire behandeling met juridisch-technische argumenten bestreden. Gewezen werd op de innerlijke inconsistentie van het Ontwerp. Hoe kon de wetgever enerzijds de rechtmatigheid van de toorn van de bedrogen echtgenoot erkennen door doodslag op de overspelige partner 'verschoonbaar' te verklaren en anderzijds het indienen van een klacht vanwege overspel onmogelijk maken omdat wraak daarbij het 'onedele' motief zou kunnen zijn. Een Kamerminderheid kwam de minister te hulp door de verschillende motieven te ontrafelen: bij de verschoonbaarheid van doodslag was niet het over-

spel maar de gemoedsaandoening het motief voor de daad. De Zamenstellingscommissie had tijdens de besprekingen van het doodslagartikel een vergelijkbaar onderscheid gemaakt door 'den grond der provocatie, het affect, te vinden in den toorn en niet in beleedigd eergevoel' (Not.II, p. 429).

Twijfel over de juistheid van de beslissing om overspel straffeloos te maken, was bij de leden van de Zamenstellingscommissie gerezen tijdens de beraadslagingen over de eventuele strafbaarheid van de deelgenoot van de overspelige vrouw. Tegen hem moest toch strafrechtelijk kunnen worden opgetreden. Maar op grond waarvan kon de 'deelgenoot' strafbaar worden gesteld als de overspelige vrouw, die toch tenminste medeplichtige zo niet hoofdschuldige was, straffeloos bleef. Haar straffeloosheid kon onmogelijk in de wet worden vastgelegd, want dat zou indruisen tegen ieders morele opvattingen. Er bestond geen helder beeld van de deelgenoot, want nu eens werd hij gezien als ongehuwde man die ten prooi zou vallen aan een gehuwde verleider (Not.II, p. 395), dan weer als iemand die zich toeleegde op het verleiden van gehuwde vrouwen (Not.III, p. 249).

Afwisselend werden beide betrokkenen gezien als willoze slachtoffers en listige daders. De situatie waarin de man de vrouw had verleid, leende zich mogelijk voor strafbaarstelling, maar men verwachtte niet dat daarvan een preventief effect zou uitgaan. In de Memorie van Toelichting wordt de vraag gesteld hoe een bedreiging met strafvervolging hem zou kunnen tegenhouden als alle andere interne en externe vormen van beheersing, zoals de heersende maatschappelijke en godsdienstige normen of de vrees voor bloedige wraak via een duel, al hadden gefaald. Een strafbaarstelling zou evenmin een intomend, beheersend effect hebben op een willoze dader, want die was per definitie niet voor rede vatbaar.

Staatsraad Swart was, anders dan de overige leden van de Raad van State, overtuigd van de preventieve werking van de strafwet, ook al waren er nauwelijks vervolgingen en veroordelingen. Hij schreef in zijn afzonderlijke advies:

"Dat strafbepalingen onvoldoende zijn om het overspel te weren, kan worden toegegeven. Hetzelfde geldt voor alle misdrijven in hartstocht gepleegd. Waar de driften koken, schrikt de vrees voor straf veelal niet af; doch de strafwet zoude niettemin eene

ongerijmdheid bevatten, indien zij tegen feitelijke beledigingen, in drift of hartstocht begaan, geene straffen bedreigde.” (Smidt II, 1881, p. 281)

Hij wenste strafbaarstelling van de deelgenoot, ook al om te voorkomen dat de beledigde echtgenoot in een paradoxale situatie terecht zou komen als hij zich niet in bedwang zou houden en zijn rivaal tot een tweegevecht zou uitdagen. Dat zou de echtgenoot strafbaar maken waarmee de rollen werden omgekeerd: ‘...de verleider wordt aanklager, de beledigde echtgenoot aangeklaagde. Deze laatste moet misschien voor eenige tijd in de gevangenis. De verleider daarentegen blijft ongestraft, lacht hem uit en heeft vrij spel’ (Smidt II, 1881, p. 281).

Oldenhuis Gratama, lid van de Tweede Kamer, kon zich goed vinden in deze bezwaren tegen straffeloosheid en hij vroeg zich af hoe contractbreuk van het ‘belangrijkste van al onze menselijke contracten’ ongestraft kon blijven. Het ging hier om een contract waarop het huisgezin, de familie, en de hele maatschappij is gebouwd (Smidt II, 1881, p. 282). Daarmee kwam hij tot de kern van de zaak. Overspel van vrouwen werd ernstiger gevonden dan overspel van mannen. De meest concrete bedreiging was een mogelijke zwangerschap die bovendien economische gevolgen zou kunnen hebben voor de ‘wettige afstammelingen van de vader’. Zij zouden in hun dagelijkse voorzieningen en in de erfenis moeten delen met een kind dat niet van hun vader was. Toen Modderman als minister van justitie alsnog de strafbaarheid van overspel moest verdedigen, wees hij dit soort materiële argumenten van de hand. De financiële gevolgen van het overspel van een vrouw, dat wil zeggen de kosten van ondergeschoven kinderen, zouden wegvallen tegen de kosten van een minnares of het bezoek aan prostituées: het ‘offeren aan Venus Vulgiva’ (Smidt II, 1881, p. 286).

Overspel door een gehuwde vrouw kon niet alleen economische gevolgen hebben, het verstoorde de rechtsorde, de orde van het vaderschap en van de echtgenoot in morele zin (Sevenhuysen, 1987). Overspel door een gehuwde man was alleen een vergrijp tegen de zedelijke orde vanwege de schending van de huwelijksrouw, zo werd in de Tweede Kamer betoogd. Maar niet alleen de eventuele gevolgen maakte overspel van vrouwen anders dan van mannen. Overspel had voor vrouwen een andere betekenis dan voor mannen. Van Houten, het bekende liberale lid van de Tweede Kamer, zag het overspel

van mannen als een handeling die weliswaar in strijd was met de huwelijks-trouw, maar die in 99 van de 100 gevallen werd veroorzaakt door prikkeling van de zinnen, terwijl het overspel van vrouwen uitsluitend een gevolg is van ontrouw, 'van het aanknoopen eener liefdesbetrekking met eenen bepaalden derde'. Zijns inziens verzaakt een vrouw hier haar plicht 'om te waken voor de eer der familie'.¹¹ Van Houten, die zich had kunnen vinden in de straffeloosheid van overspel, had bezwaren tegen de gelijkstelling van mannen en vrouwen in het gewijzigde ontwerp van de minister van justitie waarin overspel strafbaar werd gesteld ongeacht het geslacht van de betrokkene.

Om de minister te overtuigen van de noodzaak van strafbaarstelling hadden zijn tegenstanders zwaar geschut in stelling gebracht. Zij beriepen zich op het volksrechtsbewustzijn dat strafbaarstelling zou vorderen, zij wezen erop dat Nederland van het buitenland zou afwijken met een wetboek zonder overspelartikel en zij dreigden zelfs met afkeuring van de hele wetgevende arbeid vanwege het geringe morele gehalte van een wetboek zonder overspelartikel. De Wal had hier al zijn vrees over uitgesproken in de Zamenstellingscommissie, en hij had van het begin af aan betoogd dat het volksrechtsbewustzijn strafbaarstelling van overspel verlangde. Ook in andere kringen werd met verbazing op het voorstel gereageerd. In wetenschappelijke publikaties in binnen- en buitenland werd deze nieuwigheid in het Nederlands Ontwerp Wetboek van Strafrecht niet steeds met instemming begroet.¹² Van Hamel daarentegen zou, blijkens zijn oratie van 1880, straffeloosheid van overspel zonder moeite hebben aanvaard en in de NRC werd in het feuilleton-commentaar op het Ontwerp Wetboek van Strafrecht vrijwel achteloos voorbijgegaan aan het voorstel om overspel niet strafbaar te stellen.

Toen de parlementaire behandeling van het ontwerp aanstaande was, publiceerde het Bestuur van de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie in Themis (1880, p. 524/6) een 'Protest tegen een tweetal bepalingen in het ontwerp van een Ned. Wetboek van Strafrecht', namelijk de straffeloosheid van overspel en het houden van bordelen. Overspel van gehuwden, onverschillig het geslacht, zou strafbaar moeten zijn. Het huwelijk moest worden beschermd en de strafbaarstelling zou voor gehuwde mannen een rem zijn op

---

¹¹ Handelingen der Tweede Kamer 1880/1, 15e zitting 2 november, p. 216.

¹² Zie bijv. Thomas (1877); Weekblad voor het regt nrs. 4073 en 4116.

bordeelbezoek: 'omdat dit schending is der huwelijksrouw, schending van het recht der echtgenooten, omdat het de roeping is van den staat het huwelijk in eere te houden: omdat waar het huwelijksrecht niet voldoende beschermd wordt, de grondslagen van de staat en de maatschappij ondermijnd worden en alles op losse schroeven gesteld'.

Alle voorgaande argumenten kwamen naar voren in een politieke strijd, maar daarmee zijn het nog geen politieke argumenten. Het doorslaggevende politieke argument gebruikte Modderman. Hij ontleende dat aan de morele argumenten van zijn opponenten die hadden gewezen op het geschokte volksrechtsbewustzijn en op het geringe zedelijke gehalte van het Wetsvoorstel. Op dat geschokte rechtsbewustzijn had hij tijdens één van de vergaderingen van de Zamenstellingscommissie gewezen (Not.II, p. 249) en hij week dus niet geheel af van eerder ingenomen standpunten. Hij bleef van mening dat de wetgever zich niet mocht 'vernederen tot een photograaf van de volksovertuiging, voorzover deze van hem eenig onrecht eischen zou; deed hij dit, hij zou wellicht weeder de doodstraf en lijfstraffen moeten invoeren' (Smidt II, 1881 p. 285). Bij overspel lag dat toch anders, want iedereen was het er over eens dat het hier een onrecht betrof. Het verschil van mening handelde over de noodzaak van meer of minder formele reacties.

Om het Wetboek te redden en de ongunstige indruk weg te nemen, formuleerde Modderman alsnog een overspelartikel. Hij stond erop geen onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen. De uiteindelijke redactie van het desbetreffende artikel (241) in het Nederlandse Wetboek van Strafrecht heeft tot 1971 geluid:

"Met gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden wordt gestraft:

1^e de gehuwde die overspel pleegt;

2^e de ongehuwde die het feit medepleegt, wetende dat de medeschuldige gehuwd is.

Geene vervolging heeft plaats dan op klachte van den beledigden echtgenoot. ...De klachte kan worden ingetrokken zoolang het onderzoek ter terechtzitting niet is aangevangen."

Moreel kapitaal en het overspelartikel

Door straffeloosheid van overspel voor te stellen, problematiseerde de Zamenstellingscommissie de vanzelfsprekende morele orde in verband met de waarden rond het huwelijk. Het voorstel was voornamelijk gebaseerd op juridisch-technische overwegingen waarin algemene kennis en statistische informatie waren verwerkt over de frequentie van overspel en het zeer kleine aantal veroordelingen in de afgelopen twintig jaar. Overspel was weliswaar een onrecht dat de zedelijke orde raakte, maar het kon worden aangepakt in de privaatrechtelijke sfeer. De in het geding zijnde publieke belangen konden, gelet op de machtsbalansen tussen de echtelieden, civielrechtelijk worden beschermd en dus was de dreiging van een formele straf niet nodig. Het strafrecht was niet bedoeld als een middel tot individuele wraakuitoefening en het zou slechts verwerpelijke gevolgen kunnen hebben voor de beledigde echtgenoot als hij zich zou verlagen tot het indienen van een strafklacht. De overspelige vrouw, en om haar ging het met name, kon via de dreiging met echtscheiding in bedwang worden gehouden.

De tegenstanders van straffeloosheid zowel in de Raad van State als in de Tweede Kamer, vochten de juridisch-technische overwegingen van de Zamenstellingscommissie aan met argumenten uit een andere sfeer. Zij voerden morele redenen aan om te bewerkstelligen dat overspel van een vrouw en haar deelgenoot een plaats zou krijgen in het nieuwe Wetboek van Strafrecht. De meerderheid van de Kamerleden zag het overspelartikel vooral als een middel om de waarden rond huwelijk en gezin tot uitdrukking te brengen en om aan te geven dat de maatschappelijke orde wel degelijk werd aangetast door overspel. Zij beriepen zich ondermeer op het volksrechtsbewustzijn, een even vaag begrip als de hedendaagse 'publieke opinie'. Zij deden dit niet zonder succes, want morele argumenten waren doorslaggevend voor de beslissing om overspel strafbaar te stellen.

Dit verweringsproces is evenals vele andere strafwetgevingsprocessen, een strijd tussen kennis en gevoel die kenbaar wordt in de naar voren gebrachte intellectuele en morele argumenten. De verhouding tussen deze twee soorten argumenten is niet vaststaand. Afhankelijk van het ter discussie staande probleem zullen nu eens morele, dan weer intellectuele argumenten de door-

slag geven.¹³ Kenmerkend voor morele argumenten is dat ze eigenlijk niet goed beargumenteerd kunnen worden. Men vindt of voelt 'het' zo. De affectieve lading van die argumenten blijkt uit het meer of minder nadrukkelijke beroep op de vanzelfsprekendheid van de naar voren gebrachte standpunten. Het was 'nu eenmaal zo' dat overspel voor vrouwen iets anders betekende dan voor mannen en het was 'nu eenmaal zo' dat strafbaarstelling door het volk gewenst werd.

De deelnemers aan het wetgevingsproces maakten gebruik van hun cognitieve en emotionele vermogens om anderen te doen instemmen met het vastleggen of juist het schrappen van gedragsregels en de daarbij behorende strafrechtelijke sancties. Kennis en gevoel vormen twee van elkaar te onderscheiden symbolische machtsbronnen die kunnen worden aangeduid als opleidings- en moreel kapitaal. In psychologische termen gaat het om het onderscheid tussen verstand en gevoel, cognitie en affect, of ratio en emotie. Moreel kapitaal verwijst naar het vermogen om anderen te overtuigen op het terrein van goed en kwaad. Ten dele worden die overtuigingen vastgelegd in strafbaarstellingen, waarmee het morele kapitaal een geobjectiveerd karakter krijgt wat wil zeggen dat het ontkoppeld is van de oorspronkelijke individuele overtuigingen (Lissenberg, 1989, p. 13 e.v.).

Het individuele vermogen om anderen te overtuigen van goed en kwaad is een schaars goed waarover niet iedereen in gelijke mate beschikt. Mensen verschillen onderling in de mate waarin zij in staat zijn om anderen zekerheid in de morele sfeer te bieden of om gewetensnood en morele onzekerheid weg te nemen. Op basis van deze en andere symbolische machtsbronnen kunnen mensen elkaar en zichzelf onderscheiden. Er is sprake van meer en minder, van hoog en laag: het zijn dimensies van sociale stratificatie. Bourdieu (1989, p. 120 e.v.)¹⁴, die symbolische machtsbronnen benoemde als vormen van kapitaal in verband met sociale stratificatie, maakt geen onderscheid in moreel kapitaal

---

¹³ In een latere publikatie zal ik ingaan op de vraag in hoeverre de effectiviteit van strafbaarstellingen kan worden voorspeld aan de hand van de verhouding tussen morele en intellectuele argumenten die naar voren zijn gebracht tijdens het wetgevingsproces.

¹⁴ Zie bijv. Bourdieu, 1986a en 1986b. In een bespreking van de engelse vertaling van zijn *Le sens pratique* (The logic of practice) wijst Scott Lash op het eenzijdig cognitieve karakter van Bourdieu's actor. Daarmee was Bourdieu (1992, pag. 160) het geheel niet eens: 'I disagree with practically everything that Scott Lash writes in his review(...)'.

---

en opleidingskapitaal. Hij beschouwt morele opvattingen als een onderdeel van het culturele kapitaal. Dan gaat mijns inziens een wezenlijk onderdeel van de sociale werkelijkheid van misdaad en straf verloren. Voor criminologische analyses is het zinvol om moreel kapitaal en opleidingskapitaal als twee verschillende machtsbronnen te beschouwen. De ingewikkelde relatie tussen kennis en gevoelens moet juist worden ontrafeld om inzicht te krijgen in de machtsverhoudingen tussen de betrokkenen in de verschillende fasen van het criminaliseringsproces. Gevoel kan niet bij voorbaat ondergeschikt worden gemaakt aan kennis.

Het verschil tussen verstand en emotie komt ook tot uitdrukking in verschillende visies op de functies van de strafwet. Instrumentale functies worden onderscheiden van symbolische. In de instrumentalistische visie wordt uitgegaan van een rationeel mensbeeld waarbij het verstand overheerst. Verwacht wordt dat mensen van bepaalde gedragingen worden afgehouden omdat zij meer of minder bewust rekening houden met de formele strafdreiging, terwijl bij de beslissing om gedragingen al dan niet strafbaar te stellen weer rekening wordt gehouden met deze instrumentele aspecten. In de symbolistische visie wordt het strafrecht gezien als een uitdrukking van het collectieve geweten (Durkheims 'conscience collective'), ook al is dat collectieve geweten soms alleen kenmerkend voor de dominante groepen die erin zijn geslaagd hun wensen en verlangens in verband met goed en kwaad om te zetten in voor iedereen geldende strafrechtregels (Gusfields, 1967).

In de discussies over het overspelartikel kwamen deze beide visies naar voren. Vanuit haar instrumentalistische visie op het strafrecht opteerde de Zamenstellingscommissie ervoor gedragingen alleen strafbaar te stellen als preventieve effecten verwacht konden worden en handhaving daadwerkelijk mogelijk zou zijn. Bekend was dat overspel niet aan deze criteria voldeed. Er was onder de Code Pénal geen remmende werking uitgegaan van de strafbaarstelling op zichzelf en strafrechtelijke handhaving kwam vrijwel niet voor, terwijl overspel wel plaats had. Een latent probleem was voorts dat geen duidelijk 'boefbeeld' van de overspeligen bestond (Van de Bunt, 1992). Vrouwen werden in dit verband vooral gezien als willoze, aan hun driften overgeleverde wezens die niet door rationele overwegingen van overspel zouden worden afgehouden en overspelige mannen waren niet alleen 'anderen' maar ook

mannen uit de directe omgeving van de wetgeevenden. Het onderscheid tussen 'wij' en 'zij' viel niet of moeilijk aan te brengen. De voorstanders van strafbaarstelling maakten duidelijk dat de strafwet huns inziens niet alleen instrumentele maar ook symbolische functies had. De ideale moraal behoorde daarin tot uitdrukking te komen, ook al realiseerde men zich dat de praktijk daarmee niet in overeenstemming was (Thurman Arnold; in Lieberman, 1972, p. 247).

Toen Modderman zich geconfronteerd zag met de keuze tussen afkeuring van het gehele Ontwerp Wetboek van Strafrecht en opname van een overspelartikel, koos hij voor het laatste. Morele argumenten hadden in deze discussie de overhand gekregen. Dit houdt verband met het feit dat getracht werd een rationele oplossing te zoeken voor een diep geworteld moreel probleem. Even leek het erop dat Nederland het eerste land zou worden waar 'Gij zult niet echtbreken' het vijfde van de Bijbelse Tien Geboden, straffeloos zou zijn. De tegenstanders van straffeloosheid in de Tweede Kamer vonden elkaar en maakten effectief gebruik van hun morele overtuigingskracht. Maar Modderman gaf zich niet zomaar gewonnen. Hij kende een extra betekenis toe aan het artikel door overspel niet alleen voor vrouwen maar ook voor mannen strafbaar te maken. Het overspelartikel werd daarmee tegelijkertijd een symbool voor rechtsgelijkheid op grond van geslacht. Het kan worden gezien als een stap op weg naar gelijke rechten voor mannen en vrouwen. Beiden kregen het recht om een klacht in te dienen tegen hun overspelige echtgenoot. Dat van dit recht niet of nauwelijks gebruik zou worden gemaakt, doet niets af aan het symbolische belang ervan.

Modderman slaagde erin deze toevoeging aanvaard te krijgen omdat alle bij het wetgevingsproces betrokkenen tot een compromis bereid waren teneinde een Nederlands Wetboek van Strafrecht tot stand te brengen. Het totstandkomen van het overspelartikel vertoont overeenkomsten met het door Aubert (1969, p. 125) beschreven wetgevingsproces van de wet op het huishoudelijk personeel. Aubert onderkende een symbolische functie in het wetgevingsproces zelf. Het komt tegemoet aan behoeften aan compromissen en is tevens een middel om conflicten tussen politieke groeperingen op te lossen of te verzachten. De betrokken politieke partijen hanteerden verschillende en soms zelfs onverenigbare argumenten, maar het uiteindelijke produkt van wetgeving had ieders instemming.

Zoals gezegd gaven morele argumenten de doorslag bij de beslissing voor strafbaarstelling, terwijl in een eerdere fase van het wetgevingsproces voornamelijk juridisch-technische argumenten waren aangevoerd voor straffeloosheid van overspel. Op politieke gronden gaf de minister van justitie toe aan de druk van de meerderheid van de Tweede Kamer. Overspel bleef, net zoals in de Code Pénal, een klachtdelict wat een tussenvorm is van strafrecht en civiel recht, waarbij de eerste stap op weg naar vervolging uitsluitend ligt bij één van de direct betrokken partijen en niet bij de overheid. Anders dan in de Code Pénal werden overspelige mannen en vrouwen met een gelijke maximumstraf bedreigd. Daarmee werd tegemoet gekomen aan de morele verlangens van de meerderheid van de Tweede Kamer en aan enkele juridisch-technische eisen van de Zamenstellingscommissie en de Raad van State. Minister Modderman creëerde symboolwetgeving, want de meerderheid van de betrokkenen kon het eigen standpunt in dit compromis herkennen. Het was ook symboolwetgeving omdat al bij de invoering van het wetsartikel verwacht kon worden dat het niet of nauwelijks zou worden toegepast. Modderman creëerde als het ware dood moreel kapitaal en deed dat om het Wetboek van Strafrecht, het omvangrijkere morele kapitaal, niet in gevaar te brengen.

Eigenwaarde en vernedering

1994

Op het terrein van misdaad en straf hebben we te maken met vier onderling afhankelijke en op elkaar betrokken partijen: daders, slachtoffers, publiek en overheid (of staat). Deze partijen krijgen afwisselend de schuld van criminaliteitsproblemen. De daders hebben het 'gedaan' en hebben dus schuld, de slachtoffers treffen onvoldoende beveiligingsmaatregelen en hebben tenminste meegewerkt aan hun eigen slachtofferschap, de overheid schiet tekort in het bestrijden van de criminaliteit, en het publiek laat zich leiden door berichten in de media en heeft daarmee schuld aan eigen onveiligheidsgevoelens, die politiek kunnen worden vertaald in nieuwe bestrijdingsmaatregelen. Dit over en weer afschuiven van schuld heeft negatieve effecten op de gevoelens van eigenwaarde van de betrokkenen en bevordert het morele debat niet. Op de rol van die gevoelens van eigenwaarde in verband met de problemen rond misdaad en straf zal ik hieronder nader ingaan.

Meetellen

Mensen willen dat anderen rekening met hen houden, zij willen meetellen of in ieder geval de indruk krijgen dat ze meetellen. Politie, officieren van justitie en rechters hebben een gerespecteerde, betaalde dagtaak aan beïnvloeding van de strafrechtspleging, aan het aandringen op formulering en handhaving van de regels, en aan de daadwerkelijke invulling van die regels en de handhaving daarvan. Zij maken duidelijk dat zij goed en kwaad kunnen onderscheiden, waarmee zij tevens hun gevoel van morele eigenwaarde in stand houden. Tegelijkertijd trachten zij invloed uit te oefenen op de normen en (eigen)waarden van anderen.

Het is bekend dat de gevoelens van eigenwaarde van wetsovertreders sterk op de proef worden gesteld, bij voorbeeld tijdens hun gang door de

---

Eerder verschenen in: *Tijdschrift voor Criminologie*, 36(1), 61-64.

strafrechtspleging en in de penitentiaire inrichtingen. Maar ook hun bestrijders ontkomen niet aan teleurstellende en ontmoedigende ervaringen. Zij moeten zich de laatste jaren instellen op voortdurende veranderingen in de verhoudingen tussen de diverse onderdelen van het strafrechtelijk apparaat en de relatie met het Ministerie van Justitie. De reorganisatie van de politie bij voorbeeld heeft ingrijpende effecten op de onderlinge relaties. Vooral het Ministerie van Justitie tracht, via het Openbaar Ministerie, en geholpen door ontwikkelingen op het terrein van de automatisering, meer greep te krijgen op het politieke en justitiele reilen en zeilen. Bevoegdheden worden uitgebreid evenals het strafarsenaal, en de kwaliteit van de werkzaamheden wordt kwantitatief gemeten aan de hand van streefcijfers. Zulke veranderingen maken de betrokken functionarissen onzeker.

Het strafrechtelijke apparaat wordt voorgesteld als een (staats)bedrijf met verschillende divisies die ieder hun aandeel leveren in een cijfermatig uit te drukken opbrengst. Het aantal processen-verbaal en de hoeveelheid afgewerkte dossiers kan inderdaad worden geteld, maar het is niet mogelijk om activiteiten te becijferen die het opstellen van processen-verbaal en het vormen van dossiers juist voorkomen, en juist in die kwalitatieve sfeer liggen de resultaten van het strafrechtelijke apparaat, zoals uit vele onderzoeken van criminologen en bestuurskundigen is gebleken. Met die kennis wordt op Haags niveau kennelijk geen rekening gehouden.

Een (onbedoeld) effect van de kwantitatief geformuleerde eisen is dat beleidmakers op het Ministerie en ook burgers en hun politieke vertegenwoordigers op simpele wijze controle kunnen uitoefenen. Na enig rekenwerk en vergelijking van de werkelijke cijfers met de streefcijfers kan worden geconcludeerd dat onderdelen van het apparaat hebben gefaald. Dat ondermijnt niet alleen de geloofwaardigheid van de in de beleidsnota *Recht in beweging* aangekondigde 'rechtsverzorging', het heeft ook negatieve effecten op de met opsporing en vervolging belaste functionarissen. Het doet afbreuk aan hun gevoelens van eigenwaarde, en vergroot tegelijkertijd de sociale afstand tussen hen en de ambtenaren van het Ministerie van Justitie. Het is voor de betrokkenen vernederend om gewezen te worden op tekortkomingen in kwantitatieve prestaties zoals het niet bereiken van de gestelde opsporings- of seponeringsquotes, terwijl zij menen dat zij hun werk naar behoren verrichten.

Democratisering van het slachtofferschap

Een overheid die op het terrein van misdaadcijfers verliest, lijdt tevens kwalitatief gezichtsverlies en stimuleert onveiligheidsgevoelens bij de burgers. Zij krijgen de indruk dat met hen geen rekening wordt gehouden als (potentiële) slachtoffers van criminaliteit, terwijl zij ervaren dat de kans om slachtoffer te worden van meer of minder ernstige vormen van criminaliteit de laatste decennia 'eerlijker' over de bevolking is gespreid. Er is sprake van 'democratisering van het slachtofferschap'. Ook mensen uit de betere kringen, beleidmakers, journalisten, en hun naasten, lopen thans het risico slachtoffer van criminaliteit te worden. In de loop van de jaren tachtig is het 'slachtofferprofiel', evenals het daderprofiel, veranderd. Nog altijd lijken dader en slachtoffer op elkaar, maar in de jaren zeventig hadden zij andere kenmerken, namelijk jong, mannelijk en uit de lagere sociale klasse. Nu zijn het nog steeds vooral mannen, maar zij zijn van alle leeftijden en komen uit alle lagen van de bevolking.

Deze democratisering van het slachtofferschap wordt niet toegejuicht. De roep om uitbreiding van bestrijdingsmaatregelen is mede het resultaat van een proces waarin invloedrijke mensen steeds vaker ervaring hebben opgedaan als slachtoffer. Zij zijn in staat hun wensen op politiek niveau en via de media kenbaar te maken. Politici kunnen zich in deze wensen en omstandigheden beter inleven dan in die van de maatschappelijk achtergestelden. Het valt dan ook te verwachten dat maatregelen ter bestrijding van criminaliteit, net als de maatregelen ter bevordering van cultuurspreiding in de jaren zeventig, vooral de beter gesitueerden ten goede zullen komen. Dit zou zelfs tot een verslechtering van de slachtofferpositie van de minder bevoorrechten kunnen leiden.

Het aangeven van streefcijfers, noch de uitbreiding van het aantal cellen of de toename van mogelijkheden om alternatief te straffen, zal (individuele) regelovertreders weerhouden van strafbare gedragingen. Deze maatregelen spelen voor hen hoogstens op de achtergrond een rol. Evenmin laten beleidmakers zich door stabilisering van de criminaliteitscijfers afhouden van het zoeken naar nieuwe bestrijdingsmethoden. Rationele overwegingen zijn niet doorslaggevend op het terrein van misdaad en straf. Irrationele (kinderlijke) opvattingen en motieven zijn minstens zo belangrijk. Dat blijkt uit recent on-

derzoek van criminologen, bij wie de laatste tijd weer meer belangstelling bestaat voor de irrationele aspecten van misdaad en straf.² Lange tijd ging hun aandacht uit naar schijnbaar beheersbare grootheden als de sociaal-economische omstandigheden van de daders, het ingrijpen van het strafrechtelijke apparaat als aanjager van criminele carrières, of de bindingen van jongeren aan ouderen en conventionele instituties. Laatstgenoemde theoretische verklaringen kunnen worden gezien als ingewikkelde vertalingen van 'schuld' of verwijtbaarheid. Waar schuld kan worden vastgesteld, is ingrijpen en correctie mogelijk. Zowel het vaststellen van collectieve of individuele schuld als het vinden van daarop toegesneden correctiemaatregelen blijkt echter niet eenvoudig. De criminaliteitscijfers dalen niet, ook al nemen de preventie- en bestrijdingsmethoden van overheid en particulieren toe.

Thans wordt in theorie en praktijk op een veel ongrijpbaarder terrein gezocht naar 'oorzaken' van criminaliteit en naar redenen voor het voortbestaan van strafrechtelijk ingrijpen. Gezocht wordt naar oplossingen in de irrationele en morele sfeer. Er wordt beseft dat het overtreden, het aftasten en overschrijden van de grenzen van het toelaatbare, kan bijdragen aan gevoelens van eigenwaarde. Het vergt een zekere moed of tenminste durf om over de schreef te gaan, en het geeft spanning aan het leven. Volgens sommigen stimuleren vernederende ervaringen of vernederende omstandigheden het plegen van misdrijven. Onwettige mogelijkheden worden ontdekt of 'gevonden' als wettige opties ontbreken of aan het zicht zijn onttrokken. Dat geldt niet alleen voor sociaal achtergestelden die misdrijven plegen uit noodzaak, maar ook voor maatschappelijk bevoorrechten die uit begeerte tot dergelijke regelovertredingen komen.

Cognitieve en morele behoeften

Noodzaak en begeerte verwijzen niet alleen naar economische maar ook naar cognitieve en morele behoeften. Voor jongeren, is het vernederend om naar een baan te moeten solliciteren, terwijl zij op grond van (in)directe ervaring weten dat die banen niet of nauwelijks voor hen beschikbaar zijn. Het plegen

---

² Zie bijvoorbeeld het themanummer 'Tussen norm en moraal' van het *Tijdschrift voor Criminologie*, 1993, nr. 4.

van misdaden kan dan een uitweg zijn, die hen, al dan niet tijdelijk, een gevoel van macht en meetellen geeft. Het is kenmerkend voor minder machtigen dat zij zich kunnen inleven in de gevoelens en ervaringen van de 'machtigeren' zoals politie en justitie. Het omgekeerde is veel minder het geval. De minder machtigen moeten wel, zij kunnen in veel mindere mate hun wil doorzetten of hun wensen in vervulling laten gaan dan de machtigeren. Daartoe beschikken zij over onvoldoende machtsbronnen. Hun inlevingsvermogen maakt hen gevoelig voor de zwakke kanten van de machtigeren, waardoor zij een beter ontwikkeld oog hebben voor situaties en omstandigheden die zich aan de greep van de machtigeren onttrekken.

Onoplettendheid van de machtigeren wordt gestraft met slachtofferschap. Bij politie en justitie is het slachtofferschap van indirecte aard. Waar slachtoffers vallen, zijn zij als verantwoordelijke instanties tekortgeschoten en dat is ook een vorm van slachtofferschap, en van vernedering. Het opzetten van automatiseringsprogramma's, reorganisatie van taken, het (uit)vinden van nieuwe bestrijdingsmethoden of nieuwe regelgeving bieden hen weliswaar creatieve en legitieme vluchtwegen, maar die zullen weer nieuwe problemen opleveren, want ook die vernieuwingen zullen niet de gewenste resultaten hebben.

Alle partijen op het terrein van misdaad en straf trachten hun gevoel van eigenwaarde te handhaven of te vergroten op manieren die met sterk elkaar te maken hebben, maar die niet rechtstreeks op elkaar zijn betrokken. De vernederingen die een individuele dader tot het plegen van misdrijven brengt, hebben geen directe relatie met de vernedering van politie- of justitiefunctionarissen die volgens de cijfers tekort zijn geschoten in de bestrijding van criminaliteit. Gemeenschappelijk zijn de ervaringen van vernedering, en de wens om mee te tellen. Een overheid die haar burgers – daders, slachtoffers en ambtenaren – serieus neemt, behoort de eigen tekortkomingen niet op die burgers te verhalen door hen schuldgevoelens te bezorgen, maar zij behoort hun gevoel van eigenwaarde te versterken. Repressie is daartoe niet het geëigende middel. Bestuurlijke maatregelen in de sfeer van sociale vernieuwing liggen meer voor de hand.

Overheid en slachtoffers

Aantasting van een geweldsmonopolie?

1997

Tot voor kort hadden slachtoffers¹ van misdrijven in ons land vrijwel geen mogelijkheden deel te nemen aan het strafproces om de geleden schade te verhalen op de dader. In het Koninkrijk der Nederlanden was de vervolging van strafbare feiten een door de centrale overheid gemonopoliseerde activiteit geworden die was vastgelegd en geregeld in het Wetboek van Strafvordering van 1838. Het Openbaar Ministerie (OM) kreeg de exclusieve bevoegdheid om strafzaken bij de strafrechter aan te brengen. Concurrenten werden niet geduld en slachtoffers van delicten konden geen strafvervolging instellen. De ondervonden schade moesten zij zelf zien te verhalen op de beschuldigde, uiteraard niet via eigenrichting maar door bijvoorbeeld een civiele vordering tot schadeloosstelling in te dienen. Als slachtoffers toch het recht in eigen hand namen, maakten zij zich tot plegers van strafbare feiten en daarmee tot (potentiële) verdachten met wie het Openbaar Ministerie zich dan weer kon gaan bezighouden ter bescherming van het algemeen belang.

Op 1 april 1995 veranderde de positie van slachtoffers in het strafproces door landelijke invoering van de wet en de richtlijn Terwee. Als gevolg van deze wettelijke regelingen is aan slachtoffers van delicten een ruimere plaats toebedeeld bij de strafrechtelijke afhandeling van misdrijven. De invoering van de wet en richtlijn Terwee kan worden gezien als een mijlpaal in een lange-termijn-ontwikkeling waarin slachtoffers veranderden van wraakzuchtige concurrenten in mondige bondgenoten van het Openbaar Ministerie. In de besluitvorming rond al dan niet vervolging zijn hun belangen op de eerste plaats

---

Eerder verschenen in *Tijdschrift voor Criminologie*, 39(4), p. 310-321.

Met dank aan Martin Hartkamp, Pieter Wiewel en de tijdschriftredactie van het themanummer.

¹ Ik gebruik in dit artikel de termen slachtoffer, benadeelde en gelaedeerde als synoniemen. Steeds wordt bedoeld degene die rechtstreeks nadeel (leed en/of schade) heeft ondervonden als gevolg van een misdaad.

gekomen. Deze ontwikkeling is onderdeel van een proces waarin wetgever en bestuur enerzijds en burgers anderzijds² zich meer en meer bewust werden van hun onderlinge afhankelijkheid en verbondenheid bij de 'rechtsverzorging', daaronder begrepen de aanpak van criminaliteit.

Aan de hand van discussies die de afgelopen anderhalve eeuw zijn gevoerd in strafrechtswetenschappelijke (criminologische) en politieke kring zal ik de verandering in de rechten van slachtoffers van misdrijven in het strafproces bespreken.

Wraakzuchtige slachtoffers en onpartijdige overheid

Het eerste ontwerp voor een Wetboek van Strafvordering, ingediend op 17 januari 1815, werd gevolgd door een sterk herzien tweede ontwerp dat de Tweede Kamer werd aangeboden op 23 oktober 1828. Gedeelten van dat ontwerp, maar nog niet het gehele Wetboek, werden wet op 5 juni 1830. Een eigen Nederlands Wetboek van Strafvordering moest de in 1811 door de Fransen ingevoerde *Code d'Instruction Criminelle* vervangen (zie Voorduin: III-XXXVII).

In de *Code d'Instruction Criminelle* was onder meer bepaald dat een slachtoffer van een delict zich rechtstreeks tot de strafrechter kon wenden om een vordering tot schadevergoeding in te dienen en om zelf een vervolging in te stellen – een *action civile* of *citation directe* – als het Openbaar Ministerie zou stilzitten. Voor schadeloosstelling van slachtoffers was er de burgerlijke rechter, zo stond in datzelfde ontwerp, dat overigens een uitzondering maakte voor eenvoudige zaken met een beperkte schade. Op de vraag of een *action civile* in het (nieuwe) Wetboek van Strafvordering gehandhaafd moest blijven, reageerde de regering met 'een ondubbelzinnig nee!' (Stolwijk: 627). Artikel 2 van het ontwerp van 1828 luidde dan ook:

'Tot strafvordering is niemand gerechtigd dan de ambtenaren, welke bij de wet daartoe bevoegd zijn verklaard' (Voorduin: 2).

---

² Ten overvloede: functionarissen belast met wetgeving en bestuur zijn ook burgers en daarmee potentiële slachtoffers.

Wraakzucht van slachtoffers vormde in de politieke discussies voorafgaand aan de invoering van het Wetboek van Strafvordering van 1838 een belangrijk argument om hen zoveel mogelijk buiten het strafproces te houden en hun het recht te onthouden om zelf vervolging in te stellen. De beledigende en wraakzuchtige aantijgingen van het slachtoffer jegens de verdachte zouden, zo werd gevreesd, de rechters afleiden van de hoofdzaak, namelijk de berechting van daders:

‘Men zal tenminste niet meer zien, dat een particulier voor miserabele geldelijke belangen, nog heftiger te keer gaat tegen een ongelukkige beklagde en zelfs een ter dood- veroordeling tegen hem wete te verkrijgen, met nog meer aandrang dan van de zijde van het Openbaar Ministerie het geval is, en anderzijds zal de strafprocedure ontdaan zijn van die vaak lastige en ingewikkelde kwesties, die de aandacht van den regter afleiden van het hoofdpunt in het proces’ (Voorduin: 5)³.

De vermeende wraakzucht van benadeelden hield op zichzelf al een legitimering van het vervolgingsmonopolie in. Immers, het aan banden leggen van die wraakneigingen lag aan de basis van de geweldsmonopolisering. Door benadeelden bij voorbaat af te schilderen als wraakzuchtig en dus onbeheerst, werden zij op afstand geplaatst en konden zij buiten de (proces)orde worden gehouden. De vervolging en bestraffing was voorbehouden aan onbetrokken en onpartijdige functionarissen. Emoties werden uit het strafproces verbannen. Voor het ‘oerbeeld’ van wraakzuchtige slachtoffers bood de strafrechtshistorische literatuur voldoende aanknopingspunten⁴.

Ook al had de overheid het monopolie op de vervolging van misdaden, toch waren de tot strafvordering bevoegde ambtenaren in hoge mate afhankelijk van de slachtoffers van misdaden. De betrokkenen zullen dat toen niet hebben beseft, maar zonder aangiften of klachten was het – en is het nog

---

³ Voorduin geeft de tekst in het Frans. Ik gebruik hier de door Van Bemmelen (: 123) geciteerde Nederlandse vertaling; zie ook de Bosch Kemper: 51.

⁴ Dit beeld kan worden ge(re)construeerd aan de hand van strafrechtshistorische literatuur. De bevindingen van strafrechtshistorici verschillen over de mate waarin slachtoffers in de zeventiende en achttiende eeuw toegaven aan wraakzuchtige neigingen en het ondergane leed zelf vergolden. Spierenbug (: 11) vond archiefstukken over ‘private wraakneming’ in het achttiende eeuwse Amsterdam, terwijl Egmond (: 19) vermeldt dat men in Holland ‘slechts zelden zijn toevlucht nam tot “zelfhulp” ‘.

steeds – moeilijk de juridisch vastgelegde monopoliepositie feitelijk te handhaven. Benadeelden werden niet geheel aan hun lot overgelaten. Bij eenvoudige zaken met een geringe schade konden zij zich als ‘civiele partij voegen in het strafproces’. Als bekend was dat een officier van justitie de zaak voor de rechter zou brengen, kon het slachtoffer verzoeken zijn vordering tot schadevergoeding, een civielrechtelijke kwestie, mee te nemen in de strafrechtelijke procedure. Er moest wel een nauwe relatie zijn tussen de geleden schade en het telastegelegde feit⁵. De strafrechter sprak zich dan uit over de straf en over de schadevergoeding, die overigens aan wettelijk vastgestelde maxima was gebonden⁶.

Bij de vormgeving van de Nederlandse wetboeken werd een strikte scheiding tussen de rechterlijke behandeling van ‘publieke’ en ‘private’ aangelegenheden nagestreefd, welk streven in dit geval ten koste ging van de ruimte voor slachtoffers om zich ‘civiel’ te voegen⁷. Dit principe woog zwaarder dan de bescherming van individuele slachtoffers voorzover het ging om tegemoetkoming in het door hen ondervonden leed⁸. Overheidsinstanties, van wetgever tot strafinrichting, boden (potentiële) slachtoffers bescherming door schadelijk gedrag te verbieden, met straf te bedreigen, te vervolgen en daders te straffen. Zij reageerden op strafbare daden. De problemen van individuele

---

⁵ Stolwijk (: 630) geeft enkele voorbeelden van de rigide manier waarop deze regeling in de rechtspraak is toegepast. Bijvoorbeeld: ‘Onkosten aan een door messteken gescheurde jas werden niet toegewezen in een zaak waarin de dader alleen mishandeling te laste was gelegd en niet zaaksbeschadiging’.

⁶ Oorspronkelijk was de maximum-schadevergoeding vastgesteld op f 50 bij het kantongerecht waar de politiezaken (overtredingen) werden behandeld, en op f 150 bij de rechtbank. Deze bedragen werden in de loop van de tijd verhoogd en in 1978 waren de maxima f 600 bij de kantonrechter en f 1500 bij de rechtbank. In 1995 zijn de bovengrenzen afgeschaft.

⁷ Dit streven naar een strikt onderscheid tussen ‘crimineel’ en ‘civiel’ speelde de wetgevende juristen van het Wetboek van Strafrecht van 1886 ook parten, zoals onder meer blijkt uit de discussies rond de strafbaarstelling van overspel. De commissie die het Wetboek van Strafrecht voorbereidde, meende dat overspel eerder een civiel dan een crimineel onrecht was en stelde straffeloosheid van overspel voor. Uiteindelijk werd, onder druk van de Tweede Kamer, toch gekozen voor strafbaarstelling: art 241, oud (Lissenberg, 1993).

⁸ Van Gigch meent dat ‘nuttigheids- en geen rechtsgronden’ doorslaggevend zijn geweest bij de regeling van de civiele voeging in het strafproces. Het was een goedkope oplossing om één rechter uitspraak te laten doen over de strafzaak en over kleine (civiele) schadevergoedingen, immers civiele rechtsgedingen zijn kostbaar (Van Gigch: 388).

burgers, of zij nu slachtoffer of dader waren, vielen buiten hun belangstellers- en invloedssfeer. Beveiliging, vergelding, afschrikking en normbevestiging waren in de negentiende eeuw de strafdoelen. Daarin paste de beteugeling van wraakzucht van slachtoffers en het bestraffen van daders, maar niet het compenseren van hun individuele leed.

Bij de herziening van het Wetboek van Strafvordering in 1926 waren de wraakgevoelens van slachtoffers nog steeds een argument om hun geen recht op vervolging toe te kennen:

‘De vervolging tot straf is eene daad van publiekrecht; over het al dan niet vervolgen moet beslist worden naar de eischen van het algemeen belang; het oordeel daaromtrent moet niet aan bijzondere personen worden overgelaten, die zich uit den aard der zaak door geheel andere overwegingen zullen laten leiden, meer beheerscht zullen worden door een persoonlijk wraakgevoel, dan door gronden aan het algemeen belang ontleend’ (memorie van toelichting: 9).

Schadevergoeding als repressie

Slachtoffers konden zich, bij eenvoudige kwesties en een geringe schade *de jure* voegen als civiele partij, feitelijk hadden zij vrijwel geen mogelijkheid hun schade vergoed te krijgen. Rond de (vorige) eeuwwisseling hadden de meesten geen idee of, en zo ja, wanneer een officier van justitie hun zaak aan de rechter zou voorleggen en zij beschikten over te weinig financiële middelen om zich een gang naar de rechter te kunnen veroorloven, want de proces- en advocatenkosten overtroffen veelal de omvang van de geleden schade (De Roos: 17 e.v.). Van de mogelijkheid om zich te voegen als civiele partij werd nauwelijks gebruik gemaakt, aldus Slingenberg aan het eind van de vorige eeuw. Toen waren nog geen statistische gegevens beschikbaar, maar ‘beoefenaars van de rechtspraak verklaren eenstemmig zich geen of slechts een zeldzaam geval te herinneren ...’ (Slingenberg: 95).

Aan het eind van de negentiende eeuw is op initiatief van Italiaanse criminologen als Garofalo en Ferri op nationale en internationale congressen en vergaderingen voorgesteld om schadevergoeding aan benadeelden een plaats te geven in de aanpak van criminaliteit (Slingenberg: 54-57). Gestraften zouden niet in de gevangenis moeten zitten, maar moeten werken om uit de op-

brengst van die arbeid de schade te vergoeden. Mochten gelaedeerden betaling weigeren, dan werd het geld in een fonds gestort waaruit andere lotgenoten schadeloos gesteld konden worden.

Deze denkbeelden pasten in de zogenoemde Nieuwe Richting, waarin de aandacht verschoof van straffen als vergelding van misse daden naar straffen bedoeld om daders tot inkeer te brengen en hen op het rechte pad te brengen. Het vergoeden van schade zou een (onderdeel van de) straf zijn met een meervoudig effect: daders werden geconfronteerd met de gevolgen van hun gedrag, benadeelden werden enigszins tevreden gesteld en met beide werd terugdringing van de misdadigheid gediend (zie o.m. De Roos: 30 e.v.; Slingenberg, 1896: 120). Een schadevergoeding zou de gevolgen van de misdaad letterlijk en figuurlijk vergelden.

De Nederlandse Juristen-Vereeniging wijdde haar jaarvergadering van 1904 aan vragen over de verbetering van de rechten van slachtoffers van misdrijven, waarbij De Roos en Slingenberg optraden als prae-adviseurs. Naar het oordeel van De Roos waren slachtoffers qua 'gereedschap' zeer in het nadeel vergeleken met daders:

'De eene partij wapent zich met koevoeten, valsche sleutels, breekijzers, drillboren, zakkenrollers-werktuig, messen, dolken, vergif, valsche papieren, maskers - de andere partij met ... een burgerlijke rechtsvordering!' (De Roos: 14).

Hij meende dat de voegingsprocedure kon verdwijnen, want van 'een onvermogene is met het beste civiel-proces van de wereld niets te verkrijgen', en uit onvermogenden bestond de meerderheid van de veroordeelden (De Roos: 20 e.v.). Hij pleitte voor een rechterlijke veroordeling tot herstel van de schade door daders, onafhankelijk van het optreden van slachtoffers. Zou de schade niet kunnen worden verhaald, dan zou een fonds, een *caisse des amendes*, uitkomst moeten bieden. Tegenover slachtoffers bestond zijns inziens een zekere verplichting tot het instellen van een dergelijk fonds, omdat het plegen van misdrijven en de daaruit voortvloeiende schade niet was voorkomen, terwijl de overheid financieel voordeel had van berechting van misdadigers, want de baten uit betaalde boeten en opbrengsten van verbeurd verklaarde goederen van gestraften vloeiden toe aan 's rijks kas (De Roos: 53 e.v.). Een van zijn me-

destanders noemde deze ontvangsten van de staat 'een onzedelijke bron van inkomsten'⁹.

Slingenberg verdedigde zijn eerder, in 1896, ingenomen standpunt dat de voegingsmogelijkheden vereenvoudigd en de maximumbedragen voor schadeloosstelling moesten worden verhoogd, en dat slachtoffers beter en eerder op de hoogte dienden te worden gesteld van hun recht om zich in het strafproces te voegen als civiele partij (Slingenberg, 1904: 131). In de discussie stond de vraag centraal op grond van welke beginselen schadevergoeding in het strafrecht zou passen. Ging het om vergelding van gepleegde misdaden of om repressie en heropvoeding van daders? Schadevergoeding kon, zo bleek uit de discussie, met beide beginselen worden verenigd¹⁰.

De jaarvergadering van de Nederlandsche Juristen-Vereeniging was, 'zonder hoofdelijke stemming met algemeene stemmen, op 2 na' vóór verbetering van de rechtspositie van slachtoffers in het strafproces¹¹. In het Wetboek van Strafvordering van 1926 zijn deze opvattingen niet terug te vinden (zie hierboven). De meningen over schadevergoeding uit boeten of de opbrengst van verbeurd verklaarde goederen en over instelling van een slachtofferfonds waren zeer verdeeld. Schadeloosstelling uit de algemene middelen zou immers uitsluitend gericht zijn op steun aan gelaedeerden; daarvan zou geen repressief effect uitgaan op de aanstichters van de schade. Het bestuur van de Juristen-Vereeniging trok dit vraagpunt in¹². In de discussie speelden de rechten van slachtoffers een rol voorzover die de repressie of bestrijding van criminaliteit konden bevorderen; zij waren middel in plaats van doel. Toch kan deze afgeleide aandacht worden gezien als een stap op weg naar verbetering van de rechtspositie van benadeelden.

Rond 1940 kwam schadeloosstelling uit de algemene middelen opnieuw ter sprake. De schade zou van overheidswege vergoed moeten worden als iemand 'geheel buiten zijn schuld en toedoen door een misdrijf ernstige schade ondervindt, waartegen hij zich niet door verzekering kon dekken' (Van Bemmelen: 135). Vermoed werd dat die situatie niet vaak voorkwam. Slachtoffers

---

⁹ Handelingen der Nederlandse Juristen-Vereeniging, 1904: 146 (D.S. van Emden).

¹⁰ Ibid, Levy: 150; Van Hamel: 137.

¹¹ Ibid: 198 e.v.

¹² Ibid: 203.

zouden vaak een aandeel hebben in de totstandkoming van misdrijven, alleen al doordat zij bij verduistering en oplichting niet voorzichtig of oplettend genoeg waren. Verzekeringen dekten bovendien de schade van de beter gesitueerden en kleine diefstallen waren niet ernstig genoeg om voor schadeloosstelling in aanmerking te komen (Van Bemmelen: 135). Hier doemt een nieuw beeld van slachtoffers op. Zij hadden zich moeten verzekeren, het misdrijf moeten voorkomen of in ieder geval geen aanleiding moeten geven voor benadeling van zichzelf. Alleen onschuldige, hulpeloze slachtoffers hadden recht op steun. Wie niet voor zichzelf kon zorgen, behoorde verzorgd te worden.

Schadevergoeding als conflictoplossing

Het onderzoek van Von Hentig, dat eind jaren veertig van deze eeuw verscheen, was het eerste waarin de opvatting werd bevestigd dat slachtoffers vaak een aandeel hadden in de totstandkoming van delicten (Von Hentig: 383 e.v.). Zijn onderzoek en eerdere publikaties van Mendelsohn¹³ bevorderden de belangstelling van criminologen voor slachtoffers van misdrijven.

In Nederland was Nagel de eerste die voor dit thema aandacht vroeg¹⁴. Hij keerde zich tegen een, door Mendelsohn voorgestelde, aparte 'victimologie' en stond een relatie-criminologie voor: 'de relatie van de delinquent tot zijn Gegenüber' (Nagel, 1959: 22). In het strafrechtelijk beleid moest zijns inziens van de 'victimologische situatie' worden uitgegaan, wat kon leiden tot 'opheffing van de conflictsituatie, die op zijn best tot verzoening tussen de geïedeerde en de laedens leidt'.

Onderzoek naar de relaties tussen daders en slachtoffers bevorderde een herinterpretatie en herwaardering van deze beide categorieën. Een commissie, daartoe in 1966 uitgenodigd door het Nederlands Gesprek Centrum (NGC), meende dat een persoonlijke confrontatie tussen dader en slachtoffer mogelijkheden zou geven om 'een mateloze behoefte aan vergelding' bij de bena-

---

¹³ Mendelsohn, die het begrip 'penal couple' muntte, onderscheidde vijf typen slachtoffers naar de mate van hun schuld (zie Mannheim: 672).

¹⁴ In zijn in 1949 verschenen proefschrift *De criminaliteit van Oss* wees hij er onder meer op dat de veel voorkomende voeging *ad informandum* het slachtoffers onmogelijk maakte deel te nemen aan de strafrechtelijke afhandeling van aangelegenheden die hun leed of schade hadden berokkend (Nagel, 1949: 386 e.v.).

deelde te voorkomen en om tot verzoening te komen (NGC: 39,41)¹⁵. Het streven leek erop gericht de wederzijds schrik aanjagende anonimiteit op te heffen en de sociale afstand te verkleinen, wat in beider voordeel zou kunnen werken.

Door slachtoffers als (mede)daders af te schilderen werd de 'schuld' van daders verlicht en laatstgenoemden werden in toenemende mate beschouwd als 'slachtoffers' van hun ongunstige sociaal-economische omstandigheden. Zij moesten tegen de machtige overheid worden beschermd:

'Ook de dader van het delict kan in velerlei zin slachtoffer zijn' (Van Agt: 161)¹⁶.

Om de belangen van verdachten en daders ging het in feite tijdens het in 1971 door Nijmeegse studenten georganiseerde congres 'Slachtoffers van delicten'. De voorgestane voorzieningen voor slachtoffers waren ook toen weer een middel. Een milder strafklimaat was het doel (Soetenhorst: 3). Wel werd aangedrongen op actieve deelname van slachtoffers aan het strafproces. Het contact tussen daders en slachtoffers in de rechtszaal zou de vreedestichtende functie van het strafproces versterken (Nagel, 1971: 153 e.v.).

Ook al was het congres meer op de verbetering van de positie van daders dan op die van slachtoffers gericht, toch bleven de laatsten niet helemaal 'in de kou staan'. Bij de opening van het congres deelde Wiersma, de toenmalige staatssecretaris van Justitie, mee dat diezelfde dag (26 maart 1971) het wetsontwerp 'omtrent de instelling van een fonds voor uitkeringen aan slachtoffers van geweldsmisdrijven' in de ministerraad zou worden besproken (Wiersma: 8). De argumentatie in de memorie van toelichting van dit wetsontwerp, dat eerst op 24 november 1974 aan de Tweede Kamer werd aangeboden, was in belangrijke mate ontleend aan het, door Hulsman geschreven, Tweede Interimrapport (*Het strafrecht en de benadeelde*) van de in 1966 ingestelde Commissie Vermogensstraffen. In dat op 26 oktober 1970 gepubliceerde rapport wer-

---

¹⁵ Tot de leden van de commissie behoorden H. Bianchi, G.P. Hoefnagels, W.P.J. Pompe en H. Singer-Dekker.

¹⁶ In zijn voordracht op de Belgisch-Nederlandse criminologenbijeenkomst van 20 december 1958 onderscheidde Noach vier categorieën slachtoffers, en een daarvan was 'de dader-zelf als slachtoffer van het delict' (Noach: 30,39 e.v.).

den de kwesties die aan het begin van deze eeuw in de Juristen-Vereeniging waren besproken, opnieuw aan de orde gesteld. De oprichting van een schade-fonds werd aanbevolen en de positie van de benadeelde in het strafproces werd onder de loep genomen. Het perspectief was duidelijk verschoven. Daders en slachtoffers werden, mede onder invloed van sociaal-wetenschappelijke bevindingen, niet langer beschouwd als een isoleerbaar paar. De achtergronden van criminaliteit en de effecten van strafrechtelijk optreden werden geplaatst in een omvangrijker maatschappelijk kader, waarin naast daders en slachtoffers ook de andere burgers werden betrokken. Lag aan het begin van de eeuw de nadruk op repressie, in het Interimrapport lag die op preventie en conflictoplossing en op zorg voor de benadeelde:

‘Het rechtsstelsel nu kan worden gezien als één van de instrumenten om het ontstaan van dergelijke situaties (situaties van benadeelde, EL) tegen te gaan en om de gevolgen daarvan, zo zij toch zijn ontstaan zoveel mogelijk op te heffen’. (Interimrapport: 10)

Het schadefonds kreeg prioriteit boven de regeling van de positie van het slachtoffer in het strafproces, mede onder invloed van internationale en nationale ontwikkelingen. Nieuw-Zeeland, Engeland, Zweden en enkele staten van de VS en Canada kenden al een met het schadefonds vergelijkbare voorziening. In Nederland was de, in 1967 op particulier initiatief opgerichte *Stichting Medeleven Gedupeerden ten gevolge van Misdrijf* (MGM), een teken dat slachtoffers en hun medelevenden niet langer aan hun lot mochten worden overgelaten. Een door hen ingediend subsidieverzoek werd afgewezen omdat op het ministerie van Justitie de instelling van een schadefonds (wettelijk) werd voorbereid (zie memorie van antwoord: 11). Ook was er pressie vanuit de Tweede Kamer waar Van Schaik (KVP) op 23 april 1970 als eerste had gepleit voor invoering van een dergelijk fonds.

Met de instelling van het schadefonds geweldsmisdrijven maakte het ministerie van Justitie kenbaar dat het voor zichzelf een taak zag in de welzijnszorg¹⁷. Het ging om materiële zorg die beperkt bleef tot slachtoffers van geweldsmisdrijven die konden aantonen dat zij part nog deel hadden aan het delict en de daaruit voortgevloeide schade. Slachtoffers van geweldsmisdrij-

---

¹⁷ Voorlopig Verslag: 3; Memorie van antwoord: 7, TK 12131.

ven behoorden tot de zwakken in de samenleving die bescherming behoefden, en met deze wet werd tot uitdrukking gebracht 'dat de rechtsgemeenschap – de maatschappij als geheel een bijzondere verantwoordelijkheid heeft tegenover slachtoffers van delicten' (Memorie van antwoord: 1).

De belangstelling voor slachtoffers stond nu voorop en de aandacht voor daders was daarvan afgeleid. Tijdens de behandeling in de Tweede Kamer speculeerde de minister van Justitie over de resocialiserende werking van een uitkering uit het schadefonds. De schade die daders hadden aangericht zou kleiner worden door een uitkering uit het schadefonds. Het leed voor slachtoffers was dan enigszins verzacht, waardoor de omgeving hen na ommekomst van de straf mogelijk eerder zou accepteren¹⁸. In 1976 trad de 'Wet voorlopige regeling schadefonds geweldsmisdrijven' in werking, waarmee benadeelden moreel en financieel weer een stap vooruit kwamen.

Schadevergoeding in het strafproces

De verbetering van de rechtspositie van slachtoffers in het strafproces werd in het interimrapport *Het strafrecht en de benadeelde* weliswaar aan de orde gesteld, maar voorlopig bleef die positie ongewijzigd, in afwachting van de studie door de commissie tot partiële herziening van het Wetboek van Strafvordering en de Benelux-studiecommissie 'tot eenmaking van het recht' (Memorie van antwoord: 4)¹⁹.

In de tweede helft van de jaren zeventig werd door criminologen opnieuw gepleit voor verbetering van de positie van slachtoffers. Daders en slachtoffers zouden, als gelijkwaardige partijen moeten onderhandelen binnen een civielrechtelijk kader, zo stelden Hulsman en Bianchi. De politie en de rechter-commissaris zouden, naar het oordeel van Hulsman, in de opsporingsfase hun diensten aan slachtoffers kunnen verlenen zoals zij dat al deden aan het Openbaar Ministerie (Hulsman, 1977: 585). Bianchi pleitte ervoor het

---

¹⁸ Minister Van Agt, 19 februari 1975: 2900.

¹⁹ In de memorie van antwoord bij het wetsontwerp Terwee deelt de minister van Justitie mee dat de *citation directe* (het rechtstreeks tot de stafrechter wenden om een vordering tot schadevergoeding in te dienen en om zelf een vervolging in te stellen) 'niet past in ons systeem van strafvordering, waarin het Openbaar Ministerie het vervolgingsmonopolie heeft' (Memorie van antwoord, TK, 1990-1991, 21345 nr. 5, p. 2).

Openbaar Ministerie 'op de achtergrond' een controlerende taak te geven, mede om eigenrichting te voorkomen (Bianchi: 234).

Fiselier drong, onder verwijzing naar deze voorstellen, aan op gedegen studie naar te verwachten problemen bij verandering van de positie van slachtoffers in 'de procesgang' (Fiselier: 623). Aan zijn wens slachtoffers te informeren over de voortgang en/of afloop van de strafrechtelijke procedure werd enigszins tegemoet gekomen, zoals bleek uit het jaarverslag 1981 van het Openbaar Ministerie. De Nationale ombudsman stelde in zijn eerste ambtsjaar (1981) evenwel vast dat het Openbaar Ministerie slechts bij hoge uitzondering het initiatief nam om slachtoffers te informeren over de strafzaak (Jaarverslag N.o., 1982: 57).

Naast deze vooral immateriële, wetenschappelijke en beleidsmatige belangstelling kregen slachtoffers ook daadwerkelijk hulp o.m. van reclasingsinstellingen, van door vrouwen opgerichte stichtingen en actiegroepen en van de Vereniging Landelijk Overleg Slachtofferhulp (zie Kneepkens c.s.; Van Dijk, 1989). In de emancipatiebeweging van vrouwen was 'haar' slachtofferchap een centraal thema. Een actief vervolgingsbeleid inzake seksueel geweld jegens vrouwen en kinderen werd verlangd. Daarnaast schroomden leden van die beweging niet om de civielrechtelijke in plaats van de strafrechtelijke weg te bewandelen als vrouwen maatregelen wensten tegen hun mannelijke belagers. Zo werd vermeden dat vrouwen in de ondergeschikte rol van slachtoffer terecht kwamen (Van Driem: 97 e.v.). Op diverse manieren toonden slachtoffers dat zij als mondige mensen voor hun rechten opkwamen.

Steeds meer mensen, en niet alleen vrouwen, kregen in de jaren tachtig te maken met criminaliteit en dus met slachtofferchap. Dat was de ervaring van velen, en tevens een door de regering geconstateerde maatschappelijke realiteit die leidde tot formulering van een samenhangend criminaliteitsbeleid. In de nota *Samenleving en criminaliteit* (1985) werd de bejegening van slachtoffers en aangevers een zwaartepunt genoemd in het politieke en justitiële beleid rond de zogenoemde kleine criminaliteit. Slachtoffers hadden niet alleen behoefte aan hulpverlening maar ook aan ondersteuning van politie en justitie bij hun pogingen de schade te verhalen (: 45). Van Dijk meende dat de uitbreiding van rechten van benadeelden in het strafproces mogelijk meer in overeenstemming zou zijn met de geest van de tijd dan uitbreiding van hulpverle-

ning. Immers het zwaartepunt was verschoven naar eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid van burgers (Van Dijk, 1986: 364-365).

In 1986 en 1987 werden de richtlijnen Vailliant uitgevaardigd over de wijze waarop politie en Openbaar Ministerie slachtoffers tegemoet dienden te treden²⁰. Deze richtlijnen werden nog niet strikt nageleefd, meldde de Nationale ombudsman²¹. De richtlijnen Vailliant en de mogelijkheid klachten in te dienen bij de Nationale ombudsman gaven benadeelden nieuwe machtsbronnen. Zij konden eisen stellen aan functionarissen van politie en justitie, die bij nalatigheid moesten vrezen voor indiening van een klacht bij de Nationale ombudsman.

De toegenomen criminaliteit en de grote politieke en publieke belangstelling daarvoor werkten in het voordeel van de rechtspositie van slachtoffers. Mondige slachtoffers kregen, onafhankelijk van hun eventuele wraakzucht of hulpeloosheid (vgl. Boutellier), een plaats in het strafproces en werden tot bondgenoten in de aanpak van de misdadigheid. Op 1 april 1995 werden de wet en richtlijn Terwee landelijk ingevoerd²².

De wet Terwee verruimde voor slachtoffers van delicten de mogelijkheden zich als 'civiele partij' te voegen in het strafproces, en het door hen te vorderen schadebedrag was niet langer aan een maximum gebonden. Het Openbaar Ministerie heeft enigszins ingeschikt ten gunste van slachtoffers. Officieren van justitie hebben geen vervolgingsmacht afgestaan, maar de ruimte in hun beslissingsbevoegdheid is ingeperkt nu zij bij hun vervolgingsbeslissing allereerst acht moeten slaan op de belangen van individuele slachtoffers die via een civiele voeging verhaal willen halen.

---

²⁰ Zie Wemmers (: 40 e.v.) over de instelling van commissies en de daaruit voortvloeiende beleidsbeslissingen gedurende de laatste vijftien jaar voorafgaande aan de invoering van de wet en richtlijn Terwee. Op het Criminologisch Instituut 'Bonger' verricht D. P(eter) van Dijk een onderzoek naar de vraag hoe het justitiële slachtofferbeleid zich in de afgelopen dertig jaar heeft ontwikkeld.

²¹ Zie Jaarverslag N.o. 1987: 60; Jaarverslag N.o. 1988: 122-123.

²² De wet en richtlijn Terwee heten officieel: 'Wet van 23 december 1993 tot aanvulling van het Wetboek van Strafrecht, het Wetboek van Strafvordering, de Wet voorlopige regeling schadefonds geweldsmisdrijven en andere wetten met voorzieningen ten behoeve van slachtoffers van strafbare feiten'. Deze wet en richtlijn zijn gefaseerd ingevoerd. Van 1 april 1993 tot 1 april 1995 waren zij alleen van kracht in twee zogenaamde *pilot*-arrondissementen: Dordrecht en Den Bosch (Geveke en Verberk).

De memorie van toelichting op het wetsontwerp maakt duidelijk dat de bakens zijn verzet. Delicten zijn niet langer alleen een inbreuk op de rechtsorde – het algemeen belang – maar ‘primair een inbreuk op een concreet belang van het slachtoffer’. Verwacht wordt dat de schadevergoeding ‘de vredemakende functie van het strafproces [kan] versterken’ en ook ‘een criminaliteitsbestrijdend effect’ zal hebben omdat de ‘aangiftebereidheid van slachtoffers zal stijgen’ (Membere van toelichting: 7)²³. De recente wetswijzigingen getuigen van een verschuiving in de machtsbalans tussen functionarissen van het Openbaar Ministerie en (andere) burgers die allen potentieel slachtoffer zijn.

Tenslotte

De afgelopen anderhalve eeuw werden slachtoffers van concurrenten tot bondgenoten van de overheid in de aanpak van criminaliteit. Criminaliteitsbestrijding stond centraal in de discussies die leidden tot verbetering van de rechten van slachtoffers. Een uitzondering hierop vormden de besprekingen in de jaren zeventig. Toen werd besloten tot instelling van een schadefonds voor slachtoffers van geweldsmisdrijven zonder uitdrukkelijk acht te slaan op bestrijding van misdadigheid. Toen ook werd gepleit voor een civielrechtelijke procedure waarin daders en slachtoffers als gelijkwaardige betrokkenen kunnen opkomen voor hun belangen. De logische volgende stap in de hierboven geschetste ontwikkeling is mogelijk al gezet met experimenten rond dading die slachtoffers en verdachten (daders) gelijkwaardige zeggenschap geven bij de oplossing van het conflict dat tussen hen is ontstaan als gevolg van een misdrijf. Daders en slachtoffers sluiten een overeenkomst met het doel een strafgeding te voorkomen (zie Wiewel 1993; 1997). Zodra de overeenkomst is gesloten, treedt het Openbaar Ministerie terug door de zaak te seponeren. Komen daders de overeenkomst niet na dan kunnen slachtoffers via de civielrechtelijke weg verhaal halen. Van mondige burgers kunnen zulke manieren van conflictoplossing worden verwacht.

---

²³ Wemmers’ onderzoek naar de effecten van de wet en richtlijn Terwee bevestigen deze verwachtingen in beperkte mate (Wemmers: *passim*).

Literatuur

- Agt, Van, A.A.M., 'Samenvatting en conclusies', in: *Slachtoffers van delicten*, Baam: Uitgeverij Bosch & Keuning n.v., 1971: 161-164.
- Bemmelen, J.M. van, 'De positie van de beledigde partij in het strafproces', *Tijdschrift voor Strafrecht*, deel LII, 1942: 1-25, 115-138.
- Bianchi, H., 'Het slachtoffer en de processtructuur', *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 1975: 224-236.
- Binsbergen, W.C. van, *Inleiding strafrecht*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1976.
- Bosch Kemper, J. de, *Wetboek van Strafvordering III*, Amsterdam: 1840.
- Boutellier, Hans, 'Het geëmancipeerde slachtoffer. Een nadere beschouwing over solidariteit en slachtofferschap', in: Moerings, M. (eindred.), *Hoe punitief is Nederland?*, Amhem: Gouda Quint, 1994: 195-209.
- Dijk, J.J.M. van, 'Victim Rights: a Right to better Services or a Right to Active Participation?', in: *Criminal Law in Action*, Arnhem: Gouda Quint, 1986: 351-375.
- Dijk, J. van, 'Eigen schuld, dikke bult?', in: J. Soetenhorst-de Savornin Lohman (red.), *Slachtoffers van misdrijven. Ontwikkelingen in hulpverlening, recht en beleid*, Amhem: Gouda Quint, 1989: 11-24.
- Driem, G. van, *In haar recht*, Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1986.
- Egmond, Florike, 'Fragmentatie, rechtsverscheidenheid en rechtsongelijkheid in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Faber, Sjoerd (red.), *Nieuw licht op oude justitie. Misdaad en straf ten tijde van de republiek*, Muiderberg: Coutinho, 1989: 19-23.
- Fiselier, Jan, 'Slachtoffers van criminaliteit en de strafrechtspleging', *Delikt en Delinkwent*, 1977: 616-625.
- Geveke, Henk en Marielle Verberk, *De organisatie van slachtofferzorg. Resultaten van een onderzoek naar de uitvoering en werking van de wet en richtlijn Terwee*, Den Haag: Ministerie van Justitie, 1996.
- Gigch. van, J., 'De beledigde partij', *Tijdschrift voor Strafrecht*, Deel II, 1888: 383-401.
- Handelingen der Nederlandse Juristen-Vereeniging 1904*, 's-Gravenhage: F.J. Belinfante, 1904.
- Hentig, Hans von, *The Criminal and his Victim*, New York: Schocken Books, 1979 (1948).
- Hulsman, L. 'Slachtoffers van delicten', *Delikt en Delinkwent*, 1977: 577-585.
- Kneepkens, M., H. Moerland, H. Rodennond, 'Hulpverlening aan slachtoffers: een overzicht', *Delikt en Delinkwent*, 1977: 586-615.

- Lissenberg, E. 'Overspel, de wetgever en de politiek', in: Nijboer, J.A. c.s. (red.) *Criminaliteit als politiek probleem*, Amhem: Gouda Quint, 1993: 219-232.
- Mannheim, Hermann, *Comparative Criminology. Volume Two*, London: Routledge & Kegan Paul, 1965.
- Nagel, W.H., *De criminaliteit van Oss*, 's-Gravenhage: D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij N.V., 1949.
- Nagel, W.H., 'Victimologie', *Tijdschrift voor Strafrecht*, deel LXVIII, 1959: 1-26.
- Nagel, W.H., 'Materiële en immateriële hulpverlening aan slachtoffers', in: *Slachtoffers van delikten*, Baarn: Uitgeverij Bosch en Keuning n.v., 1971: 152-160.
- Nederlands Gesprek Centrum, *Misdaad en straf*, Kampen: N.V. Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1967.
- Noach, W.M.E., 'Het slachtoffer en de strafrechtspraak', in: *Strafrechtspraak, deel V*, Criminologische Studiën, Assen: Van Gorcum & Comp. N.V., 1959: 29-41.
- Roos, J.R.B. de, 'Praeadvies over 'In hoeverre moet en kan het beginsel dat de dader van een misdrijf het toegebrachte bijzondere nadeel heeft te herstellen, in strafrecht en strafproces meer tot zijn recht komen?', in: *Handelingen der Nederlandse Juristen-Vereeniging 1904*, 's-Gravenhage: F.J. Belinfante, 1904: 1-80.
- Slingenberg, Jan, *De strafbare daad en de Schadeloosstelling van den Benadeelde*, Amsterdam: Delsman en Nolthenius, 1896.
- Slingenberg, J., 'Praeadvies over 'In hoeverre moet en kan het beginsel dat de dader van een misdrijf het toegebrachte bijzondere nadeel heeft te herstellen, in strafrecht en strafproces meer tot zijn recht komen?', in: *Handelingen der Nederlandse Juristen-Vereeniging 1904*, 's-Gravenhage: F.J. Belinfante, 1904: 81-136.
- Soetenhorst-de Savomin Lohman, J., 'Waarom nu een bundel over slachtoffers van misdrijven', in: *Slachtoffers van misdrijven. Ontwikkeling in hulpverlening, recht en beleid*, Amhem: Gouda Quint, 1989: 1-10.
- Spierenburg, Pieter, *The Spectacle of suffering*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Stolwijk, S.A.M., 'Het slachtoffer uit het strafproces', in: *Delikt en Delinkwent*, 1977: 626-635.
- Tweede Interimrapport van de commissie vermogensstraffen. Het strafrecht en de benadeelde*, 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1970.
- Voorduin, J.C., *Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche Wetboeken, deel VI*, Utrecht: Robert Natan, Akademie-Boekhandelaar, 1839.
- Wemmers, Jo-Anne M., *Victims in the Criminal Justice System*, Den Haag/New York: WODC/Kugler Publications, 1996.

Wiersma, K., 'Aandacht voor slachtoffers van geweld', in: *Slachtoffers van delicten*, Baarn: Uitgeverij Bosch & Keuning n.v., 1971: 8-12.

Wiewel, P.G. (red.), *Dading in plaats van strafrecht*, Arnhem: Gouda Quint, 1993.

Wiewel, P.G., 'Dading in plaats van strafrecht. Een voorbeschouwing op Sorgdragers beleidsnotitie', *Ars Aequi*, 6,1977: 412-417.

Spiegeldelicten: nieuwe vormen van vrouwencriminaliteit

1998

Hoe minder machtsbronnen, hoe meer kans op criminalisering. Deze wetmatigheid gaat al lange tijd op voor leeftijd, etniciteit en sociale klasse. Gedragingen van jongeren worden meer gecriminaliseerd dan die van ouderen. Op gedragingen van leden uit de etnische minderheden wordt eerder strafrechtelijk gereageerd dan op gedragingen van leden van de dominante meerderheid. En leden uit lagere sociale strata komen vaker in aanraking met politie en justitie dan leden uit de hogere sociale strata. Gender¹ als factor van sociale ongelijkheid zorgt voor de uitzondering op bovengenoemde regel. Ook al beschikken en beschikten vrouwen in het algemeen over minder machtsbronnen dan mannen, toch lopen en liepen zij een kleiner risico om vanwege regelschendend gedrag in contact te komen met functionarissen van het strafrechtelijk apparaat.

Vrouwen als verdachten en veroordeelden zijn de laatste twee eeuwen in de minderheid. Dat was niet altijd het geval. In de 17e en 18e eeuw, zo constateerde Lotte van der Pol, vormden vrouwen de helft van het aantal veroordeelden. Zij bestudeerde verhoren en vonnissen, opgetekend in de zogenaamde Confessieboeken, van mensen die door de Amsterdamse rechtbank waren veroordeeld. Het ging daarbij om gedragingen als bedelen, prostitutie, overspel, belastingontduiking en heling (Van de Pol, 1987).

Soms waren vrouwen zelfs in de meerderheid bij de verdachten die in Amsterdam in voorarrest zaten. Dat geldt voor negen jaren in de periode van

---

Eerder verschenen in *PROCES*, 77(7-8), 103-106.

¹ Ik gebruik het inmiddels in Nederland ingeburgerde begrip gender dat verwijst naar de sociale constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid en naar de omgangsvormen en relaties die zich in de loop van de geschiedenis hebben ontwikkeld tussen mannen en vrouwen.

1732 tot en met 1789 toen gemiddeld een op de drie arrestanten in het Amsterdamse Stadhuis van het vrouwelijk geslacht was. Prostitutie was vaak de aanleiding (Faber, 1998: 21).

Sinds de invoering van de Code Pénal in 1811 is prostitutie niet strafbaar, en mede als gevolg daarvan verminderde het percentage veroordeelde vrouwen. Veranderingen in strafbaarstellingen, andere interpretaties van reeds bestaande strafbaarstellingen en nieuwe interpretaties van reeds bekende gedragsvormen missen hun uitwerking niet op de omvang van criminaliteit. Veel hangt af van de definities van strafbaar gedrag.

Ik waag mij aan de voorspelling dat veranderde interpretaties en nieuwe strafbaarstellingen zullen leiden tot toename van de criminaliteit van vrouwen. Die stijging staat in nauw verband met de maatschappelijke emancipatie van vrouwen en zal zich voordoen rond seksualiteit en zorg, gebieden waarop vrouwen van oudsher beschikken over gender-gebonden machtsbronnen. Veranderingen op die terreinen, nagestreefd door vrouwen sinds de emancipatiebeweging van de jaren zeventig, zullen gevolgen hebben voor hun criminaliteit. Zij zullen vaker worden veroordeeld voor vormen van gedrag die ik spiegeldelicten zou willen noemen. Mannen zullen vrouwen aanklagen voor delicten waarvoor vrouwen tot nu toe mannen hebben aangeklaagd.

Veranderingen in het gender-leven

Bonger vergeleek vrouwen met kasplanten: het huiselijk leven beschermt hen tegen kwade invloeden. Als het leven van vrouwen hetzelfde zou zijn als dat van mannen, dan zou er geen, of vrijwel geen verschil meer zijn voor wat betreft de criminaliteit van beide geslachten (Bonger, 1905: 533)². Het leven van meisjes en vrouwen, en ook dat van jongens en mannen, is ingrijpend veranderd sinds Bonger dit schreef. De afgelopen eeuw hebben meisjes en vrouwen veel winst geboekt qua kennis en inkomen en zij hebben meer ruimte en vrij-

---

² In de Engelse vertaling van zijn proefschrift luidt deze zin: 'Als het leven van vrouwen hetzelfde zou zijn als dat van mannen, dan zou er nauwelijks verschil zijn voor wat betreft de omvang van de criminaliteit van beide geslachten, mogelijk wel voor wat betreft de aard ervan.' (Bonger, 1916: 478)

heid gekregen of veroverd op vele terreinen van het maatschappelijk leven maar hun leven is niet hetzelfde als dat van jongens en mannen.³

Evenveel meisjes als jongens nemen deel aan onderwijs tot op het hoogste niveau, maar meisjes volgen andere vakken dan jongens. Nog altijd kiezen weinig meisjes voor exacte vakken. Dat laten zij aan mannen over. Ook al behalen zij diploma's van hogere beroepsopleidingen of universiteiten, het leidt niet tot succesvolle loopbanen. Het aantal vrouwen dat betaald werk verricht is de laatste decennia aanzienlijk gestegen, maar zij nemen niet ten volle deel aan het arbeidsproces, zij hebben voornamelijk deeltijdbanen. De scheiding naar gender is niet vloeiender geworden. Vrouwen verdienen nog steeds een kwart minder dan mannen, er zijn weinig vrouwen in hogere functies en de werkloosheid is onder vrouwen aanzienlijk hoger dan onder mannen (De Haan: 22).

Daarin zal de komende jaren weinig veranderen gelet op de toekomstperspectieven van meisjes en jongens. Ruim 90% van de deelnemers aan het 'Scholierenonderzoek 1996' wil later een of meer kinderen. Als er kinderen zijn, willen meisjes minder werken en bijna een kwart wil daar dan mee stoppen. De komst van kinderen is voor slechts een kwart van de jongens een reden om minder te gaan werken. Opvoeding en verzorging van de kinderen beschouwt de meerderheid van de ondervraagde meisjes en jongens als een taak voor hen beiden. Waar meisjes de huishoudelijke bezigheden met hun partner willen delen, vinden jongens dat minder vanzelfsprekend. Zij verwachten hier meer inzet van hun partner (zie Rapportage Jeugd 1997: 20 e.v.).

Het Scholierenonderzoek brengt veranderde visies op typische mannen- en vrouwentaken aan het licht. Tijdens de opkomst van de tweede emancipatiegolf gold verzorging maar ook opvoeding van kinderen nog als een plicht van vrouwen. Tegen die vanzelfsprekendheid verzetten vrouwen zich, en de afgelopen dertig jaar zijn de verwachtingen rond activiteiten van mannen en vrouwen gewijzigd. Maar nog altijd oriënteren veel meisjes zich op een tweesporige carrière, waarbij verzorging van de kinderen en een betaalde baan om de voorrang strijden. Het ligt dan ook voor de hand dat vrouwen nog steeds

---

³ Dit werd weer duidelijk op het Congres Vrouwenstudies en Vrouwenkwesties dat op 12 juni 1998 in Amsterdam werd gehouden.

meer uren aan verzorging en huishouden besteden dan mannen, ook als beiden een baan hebben.

Ondanks deze mentaliteitsveranderingen en ondanks de toegenomen deelname van vrouwen aan het onderwijs en het arbeidsproces, zijn vrouwen niet op mannen gaan lijken. Dat geldt ook voor hun criminaliteit. Het zojuist verschenen onderzoek *Meisjescriminaliteit in Nederland* wijst uit dat de deelname van meisjes aan de criminaliteit de afgelopen tien jaar vrijwel gelijk is gebleven. De onderzoekers schetsen die deelname als een probleem van beperkte omvang en ernst (zie Mertens et.al.). Journalisten trachten een andere indruk te vestigen met publicaties over enkele meisjes die zich aan ernstige geweldscriminaliteit hebben schuldig gemaakt⁴. Er zijn altijd meisjes geweest die zulk gedrag hebben gepleegd. Bestudering van dossiers over meisjes die ernstig geweld hebben gebruikt en tegen wie in de afgelopen eeuw strafrechtelijke en civielrechtelijke maatregelen zijn getroffen, zou inzichtgevende informatie kunnen opleveren.

Gevestigden als nieuwkomers

Nieuwkomers plegen vrijwel geen criminaliteit. Die stelling wordt vaak geponeerd in verband met de geringe criminaliteit van de eerste generatie etnische minderheden. Zij moeten zich de regels van het 'gewone' spel eigen maken voor zij in staat zijn die regels te schenden. Terzijde zij opgemerkt dat regels ook worden overtreden door onbekendheid daarmee. Vrouwen zijn geen nieuwkomers in de Nederlandse samenleving en zij kennen de onderlinge verhoudingen en daarbij behorende omgangsvormen. Binnen de kleinere figuraties van werk en beroep waren of zijn zij nieuwkomers, maar binnen de meer omvattende figuratie behoren zij tot de gevestigden. De algemene spelregels kennen zij en dat vereenvoudigt het internaliseren van 'subculturele'

---

⁴ Het rapport over dit onderzoek is op 22 juni jl. aan de leden van de Tweede Kamer gezonden. Op 27 juni jl. publiceerde Vrij Nederland een artikel over 'Gangstermeisjes', en in *Z*, weekend-bijlage van NRC-Handelsblad van dezelfde datum verscheen 'De woede van een bendemeisje'. Eerdere berichtgeving over misdadige meisjes wordt door Carolien Bouw gerelativeerd in haar paper 'Op-schudding in Apeldoorn'.

regels. In de volgende generatie zal zeker meer vrouwencriminaliteit op de werkplek voorkomen.

Gevestigd waren en zijn vrouwen als het gaat om omgangsvormen en regels op terreinen van geboorte en zorg. Daar beschikken zij traditioneel over machtsbronnen zoals de potentie om kinderen te baren, te zogen en te verzorgen. Hier schuilt een van hun grootste, gender-eigen, krachten. Op deze terreinen zijn zij 'heer en meester'. De vrouwenbeweging in de jaren zeventig van deze eeuw heeft zich beijverd om de zorgtaken minder 'vrouwelijk' te laten zijn. Het beperkte succes van dat streven spreekt uit de eerder besproken opvattingen van jongens en meisjes over het delen van die taken.

Anders ligt dat met de omgangsvormen en verwachtingspatronen rond seksualiteit. Op dit gebied hebben vrouwen minstens zoveel – ten dele andere – kennis, opvattingen en ervaring als mannen. In de afgelopen anderhalve eeuw hebben zij zich ingespannen om wijziging tot stand te brengen in de seksuele manieren van doen en laten. Zij kregen steeds meer zeggenschap over de 'juiste' wijzen van toenadering in de opmaat tot en de vormgeving van seksuele contacten tussen mannen en vrouwen. In de vorige eeuw ging het vooral om lotsverbetering van 'gevallen' vrouwen die met prostitutie hun brood moesten verdienen (De Vries, 1998). In de jaren zeventig van deze eeuw betroffen het aangelegenheden die hun direct raakten. Zij vroegen en kregen gehoor voor hun klachten over de ongelijke machtsbalansen en de daaraan gekoppelde gang van zaken in de openbare en de privésfeer waarbij zij wezen op de verwevenheid van die sferen. Zij richtten zich zowel tot de, voornamelijk mannelijke, autoriteiten als tot hun partners. Problemen samenhangend met seksualiteit en arbeidsdeling in intieme relaties stonden centraal.

Het ligt voor de hand om die terreinen aan een nader onderzoek te onderwerpen en te bezien in hoeverre veranderingen daarin gevolgen (kunnen) hebben voor als misdadig te bestempelen gedrag van vrouwen en meisjes. Het inacht nemen maar ook het overtreden van regels is het eenvoudigst op domeinen waar mensen sterk staan of zich sterk voelen. Daar worden, meer of minder bewust, risico's genomen die als bedreigend worden ervaren en waar de acties als bedreigend afgeschilderd kunnen worden. Geboorte, zorg en seksualiteit zijn de gebieden waarop vrouwen steeds het risico hebben gelopen om als daders van strafbare feiten te worden aangemerkt. In de 17e en 18e

eeuw was dat prostitutie, in de 19e eeuw abortus en kindermoord. In de 20e eeuw bleef abortus een probleem zij het dat de belangstelling van politie en justitie verslaptte voor vrouwen die zich genoodzaakt zagen een abortus te laten plegen. Nog altijd schenken kinderbeschermers in hun rapporten bijzondere aandacht aan seksueel wangedrag van meisjes (Komen, 1998: 7 e.v.).

De overheid als hoeder van de moraal

In hun strijd om gelijke rechten, ruimte en vrijheid deden vrouwen een succesvol beroep op overheidsfunctionarissen. De oneigenlijke scheiding tussen het openbare- en het privé domein moest worden opgeheven en van overheidsfunctionarissen werd optreden in de privésfeer verwacht. Het gebruik van 'de sterke arm' moest daarbij niet worden geschuwd. Het strafrecht werd gezien als een belangrijk middel voor het oplossen van conflicten tussen intimi. Tot dan toe werden moeilijkheden in de privésfeer vooral met behulp van verwanten en burens opgelost en bij escalatie werden civielrechtelijke maatregelen getroffen. Kinderen werden onder toezicht gesteld en vrouwen werden uit de ouderlijke macht ontzet als zij niet opgewassen bleken tegen de taken van het moederschap.

Overheidsfunctionarissen bemoeiden zich niet of nauwelijks met gewelddadige seksuele uitpattingen van mannen binnen de huwelijkse relatie. Alleen extreme situaties zoals (pogingen tot) partnerdodingen vormden een grond voor overheidsingrijpen. Incest en kindermishandeling waren strafbaar, maar strafrechtelijk ingrijpen werd gezien als een laatste middel.

Daar kwam verandering in. Het strafrechtelijk oplossen van problemen in de privésfeer is niet ongebruikelijk meer. De gewenning aan deze aanpak brengt mijns inziens met zich mee dat in de nabije toekomst ook vaker strafrechtelijk zal worden gereageerd op gedragingen van vrouwen binnen het gezin of intieme relaties. Het gevolg zal een toename van de criminaliteit van vrouwen zijn.

Verkrachting als misdaad van vrouwen

Aan het eind van de jaren zeventig ijverden vrouwelijke slachtoffers, of vrouwen die uit hun naam spraken, onder meer voor wijziging van het verkrachtingsartikel (art. 242 Sr.). Verkrachting *binnen het huwelijk* diende strafbaar te worden. Een van de functies van de wetswijziging was uitbreiding van de bescherming van vrouwen tegen seksueel geweld van hun mannelijke partners. Het nieuwe verkrachtingsartikel kreeg een ruimere redactie dan vrouwen hadden beoogd. Druk van onder meer de homobeweging leidde tot een formulering die vrouwen en mannen tot mogelijke slachtoffers van verkrachting maakte.

Sinds de wetswijziging verwijst 'seksueel binnendringen van het lichaam' niet langer uitsluitend naar vaginaal of anaal binnendringen. Ook binnendringen in andere lichaamsopeningen kan als verkrachting worden aangemerkt. Bij dat binnendringen kunnen voorwerpen of andere lichaamsdelen dan de geslachtsorganen worden gehanteerd. De Hoge Raad wees op 21 april 1998 een arrest waarin tongzoenen, indien afgedwongen met (bedreiging met) geweld, wordt aangemerkt als verkrachting. Het ging om het dwingen tot tongzoenen van een man door een man. Er is weinig fantasie voor nodig om een situatie te bedenken waarin een vrouw een man dwingt tot tongzoenen, of een vrouw een vrouw.

Een andere formulering van het verkrachtingsartikel heeft als gevolg dat thans ook vrouwen kunnen worden vervolgd op basis van dat artikel. Terwijl zij bescherming van (potentiële) vrouwelijke slachtoffers nastreefden, hebben vrouwen ongewild en onbedoeld meegewerkt aan mogelijke criminalisering van hun eigen gedrag. In de seksuele sfeer hebben vrouwen terrein veroverd. Zij gedragen zich minder ingehouden dan voorheen en nemen vaker dan vroeger het initiatief tot een vrijage. Maar de omgangsvormen zijn onvoldoende uitgekristalliseerd. De vragen zijn nog steeds dezelfde: op welk moment wordt door wie van wie gedragsbeheersing verlangd, hoe blijken die verlangens, wat is de juiste duiding daarvan? De antwoorden zijn nieuw want zelfbeheersing en invoelingsvermogen wordt nu vooral van mannen verwacht.

Functionarissen van politie en justitie zijn vrouwen tot bondgenoot geworden in de aanpak van seksueel geweld. Werden vrouwelijke aangevers enige decennia geleden met wantrouwen en ongeloof geconfronteerd, thans vinden zij een willig oor bij politie en justitie, met verzonnen aanklachten als negatief bijverschijnsel. De zaak Lancee is hier het prototype. Naast 'verzonnen zedenzaken' onderscheidt Veraart 'mislukte vrijages' die resulteerden in aangifte van verkrachting. Hij typeert die als volgt: 'Verleiding, een vrijage, seks bedreven, spijt. Achteraf is de vrijage mislukt: een mislukte vrijage' (Veraart, 1997: 31). Veraart is bewust eenzijdig en schaart zich aan de kant van de vermeende daders die hij omschrijft als 'slachtoffers van valse aangiften' (Veraart, 1997: 156).

Nu de machtsbalans in de sfeer van seksueel geweld lijkt door te slaan in het voordeel van vrouwen zullen mannen, of hun raadslieden, een nieuw evenwicht trachten te vinden. Mannen geven de ruimte en vrijheid waaraan zij sinds eeuwen gewend waren niet zonder slag of stoot prijs. De Hoge Raad heeft hen met het eerdergenoemde arrest een opening gegeven om een vergelijkbare klacht tegen vrouwen in te dienen. De eerste keer dat een mannelijk slachtoffer aangifte zal doen van 'verkrachting' door een vrouw zal waarschijnlijk de vorm hebben van een tegen-klacht. Het delict verkrachting wordt gespiegeld. Stijging van het aantal veroordeelde vrouwen kan hiervan het gevolg zijn. Dat zullen geen grote aantallen worden, want seksuele geweldsdelicten worden nog altijd weinig aan de rechter voorgelegd. Ik zie geen argumenten om aan te nemen dat daarin veel verandering komt, alleen al omdat het leveren van bewijs in dit soort zaken problematisch is.

Belaging als strafbaar feit

De bewijsvoering zal evenmin eenvoudig zijn bij gedragingen die onder de delictsomschrijving van belaging moeten gaan vallen. Dit is een van de bezwaren tegen het in mei van dit jaar ingediende wetsontwerp dat strafbaarstelling van belaging (*stalking*) beoogt. Belaging past in de reeks manieren van doen in de gender-relaties waarover steeds negatiever wordt geoordeeld. Die

gedragingen lopen van nafluiten op straat, via seksuele intimidatie tot (ernstige) mishandeling. Belagen kan een combinatie van al deze gedragingen zijn.⁵

Ik zie belagen als een overgangsverschijnsel in de veranderde genderrelaties. Amerikaans onderzoek onder slachtoffers van belaging heeft uitgewezen dat aanzienlijk meer mannen dan vrouwen zich aan dit gedrag schuldig maken. Het gaat dan vaak om ex-partners (Baas, 1998: 8). Deze genderverhouding kan worden beredeneerd aan de hand van verschuivende machtsbalansen tussen mannen en vrouwen. De laatste jaren namen vrouwen vaak het initiatief tot beëindiging van een relatie. Relatieve machteloosheid en sociale en emotionele ontreddeering bracht sommige verlaten mannen ertoe zich wanhopig vast te klampen aan hun vroegere partner. Gedragingen die als belaging kunnen worden getypeerd, vormden geen uitzondering (zie Van Stolk, 1991: 123 e.v.).

Jongens en meisjes zijn er zich tegenwoordig van bewust dat relaties geen eeuwigheidswaarde hebben. Voorts worden jongens beter voorbereid op zelfstandigheid en leren zij voor zichzelf te zorgen. Zij kunnen na het afbreken van een relatie voor kortere of langere tijd op eigen benen staan. De genderverhoudingen worden in dit opzicht evenwichtiger. De eigenwaarde van de verlatene zal minder zijn aangetast en andere omgangsvormen tussen ex-partners zullen gangbaar worden waarmee belaging door ex-partners tot het verleden zal gaan behoren. De eventuele onjuistheid van deze visie kan door onderzoek worden aangetoond, en dergelijk onderzoek ontbreekt in Nederland.

Dit gemis aan onderzoek maakt de strafbaarstelling van belaging mijns inziens ondoordacht. Het wetsvoorstel is ingediend zonder degelijk Nederlands onderzoek naar aard en omvang van dit fenomeen. Er bestaat geen systematisch inzicht in de processen die hebben geleid tot de last die belagen moet gaan heten. Evenmin is bekend sinds wanneer wie in welke situatie slachtoffer is geweest van welke vormen van belagen. Nu wordt het wetsontwerp onderbouwd met anekdotisch materiaal. Bekend is dat belaging in di-

---

⁵ Voor de juridische voors en tegens, en voor andere gedragingen die onder belaging kunnen vallen, verwijst ik naar Holtmaat in *Nemesis*, Krabbe en Wedzinga in *Delikt en delinkwent* en Groenhuijsen in *Delikt en delinkwent*.

verse buitenland strafbaar is maar dat kan en mag geen reden voor wetgeving zijn.

Onderzoek ontbreekt naar de oorzaken van en de ervaringen met belaging, naar oplossingen die betrokkenen en hun naasten hebben gevonden of naar teweeggebrachte wantoestanden en leed als gevolg van het gemis aan juridische mogelijkheden om in te grijpen. Het door mij voorgestane onderzoek zou een periode van circa dertig jaar moeten bestrijken. Aan het eind van de jaren zestig was er de zogenoemde seksuele revolutie en niet lang daarna won de beweging voor vrouwenemancipatie aan kracht. Belagen zou bestudeerd moeten worden in het kader van verschuivingen in de onderlinge verhoudingen op publiek en privaat terrein en daarmee samenhangende veranderingen in de manieren waarop mannen en vrouwen elkaar en zichzelf hebben leren beheersen met name op het seksuele vlak. Op het ingrijpende en vaak ineffectieve middel van strafbaarstelling kan altijd nog worden teruggevallen (vgl. Holtmaat, 1998: 56).

Terzijde zij opgemerkt dat het wetsvoorstel belaging een voorbeeld van symbool-wetgeving kan worden. De aanvaarding ervan kan dienen als een symbool van de eensgezindheid van het nieuw gekozen (progressieve) parlement. Het wordt ook een symbool, maar dan van de papieren gevoeligheid die parlementariërs aan de dag leggen voor het lot van de zwakken in de samenleving als niet tegelijkertijd maatregelen worden getroffen voor daadwerkelijke handhaving. Het politie- en justitieapparaat is nu al overbelast. Zonder het novum van toekenning van geormerkte gelden is het onwaarschijnlijk dat functionarissen van het strafrechtelijke apparaat zich extra inspanningen zullen getroosten op dit onontgonnen terrein.

Vrouwen als belager worden vooral genoemd in verband met hun overmatige aandacht voor bekende personen. Het wetsvoorstel droeg oorspronkelijk de naam van de Nederlandse zanger Saksioni die slachtoffer zou zijn van een vrouwelijke belager. Eerder dit jaar is een Nederlandse vrouw in België veroordeeld tot een straatverbod omdat zij de zanger Koen Wauters lastigviel. Mocht belagen toch in het strafrecht worden opgenomen en mocht het desbetreffende wetsartikel daadwerkelijk worden gehandhaafd, dan zal deze strafbaarstelling vrouwelijke daders creëren en bijdragen aan de toename van de criminaliteit van vrouwen.

Verwaarlozing als mishandeling

Een van de redenen voor het geringe contact van meisjes en vrouwen met politie en justitie is mijns inziens dat hun bedreigende handelingen eerder schuilen in nalaten dan in doen. Te denken valt aan het verwaarlozen van hun kinderen en/of hun partner. Strafrechtelijk is meer 'doen' dan 'laten' verboden. Ook het opsporings- en vervolgingsapparaat is beter toegerust om vast te stellen wat is *gedaan* dan wat is *nagelaten*. Dit schreef ik een aantal jaren geleden. Maar de bakens worden verzet.

In mei van dit jaar heeft een ex-partner in het arrondissement Breda de moeder van zijn kinderen aangeklaagd wegens mishandeling omdat zij de kinderen zou verwaarlozen. Het is nog niet bekend of het Openbaar ministerie tot vervolging zal overgaan. Het betreft hier een 'oneigenlijk ommissiedelict'. Door passief te blijven wordt ingegaan tegen een verbod. 'De dader doet niet wat zijn plicht hem voorschrijft en scheidt daardoor tevens een gevolg dat hij niet scheppen mag; hij overtreedt gelijktijdig een gebod en een verbod' (Remmelink, 1995: 119).

Wij kijken niet meer op van aangiften door moeders die hun ex-partners beschuldigen van seksueel misbruik van de kinderen. Het achterliggende doel is dan vaak de vader het omgangsrecht ontnemen of in ieder geval het contact met de kinderen te bemoeilijken. Nog altijd worden de kinderen na een scheiding eerder aan de zorg van de moeder toevertrouwd. Tegelijkertijd wordt van vaders meer aandacht en toewijding verlangd.

Een traditioneel regime wrikt met een (post)modern regime, welke frictie wordt vergroot door de moeder die pogingen doet om de omgangsregeling te wijzigen ten nadele van de vader. De balans slaat hier door ten koste van de mannelijke partner. Met een aanklacht vanwege verwaarlozing van de kinderen wordt vrouwen als het ware een spiegel voorgehouden. In de gender-strijd kan aangifte en vervolging vanwege dit en andere spiegeldelicten het niet-criminele beeld van vrouwen aantasten.

Genderstrijd en strafrecht

In de gender-strijd is het strafrecht een van de wapens geworden. Privé-onrecht is veranderd in publiek onrecht waartegen de overheid dient op te treden en ook feitelijk optreedt. De wens van vrouwen om het strafrecht in privé-situaties toe te passen heeft als manifeste functie dat slachtofferschap van vrouwen een serieus probleem werd voor overheidsfunctionarissen. Mijns inziens dreigt nu het gevaar dat het strafrecht tegen vrouwen wordt ingezet.

Strafrechtelijke definiëring van een probleem schaadt in dit soort zaken alle direct betrokkenen. Het probleem wordt hen uit handen genomen, waardoor zij verliezen aan zeggenschap en nieuwe rollen krijgen toebedeeld namelijk die van slachtoffer en van dader/verdachte. In verband met de strafbaarstelling van belaging wijst Groenhuijsen op een verandering in het karakter van het strafrecht. Het strafrecht als sanctierecht schuift op in de richting van interventierecht en beschermingsrecht (Groenhuijsen, 1998: 526).

Misschien ligt het beginpunt van die verschuiving al vroeger en wel op het moment dat de wetgever besloot tot wijziging van het verkrachtingsartikel en politie en justitie minder terughoudend werden om in te grijpen bij problemen binnenshuis. De indiening van het wetsontwerp belagen is een goede aanleiding voor het stellen van de vraag of het strafrecht het meest geschikte middel is om problemen in de privésfeer op te lossen. De tijd lijkt rijp voor invoering interventierecht als zelfstandig rechtsgebied. Inspiratie kan worden geput uit ervaringen met dadingprojecten en alternatieve vormen van conflictbeslechting.

Betrokkenen houden zeggenschap over de definities van en de oplossingen voor hun problemen, en daartoe moeten zij als mondige burgers in staat worden geacht. De introductie van interventierecht kan de door mij gesignaleerde criminalisering van vrouwen voorkomen. Bovendien komen alle onmiddellijk betrokkenen beter tot hun recht.

Literatuur

Baas, Nike, Mensenjagers en hun prooi, in: *SEC*, 1998/3, p. 7-9

Bonger, W.A., *Criminalité et conditions économiques*, Amsterdam, 1905

- Bonger, William Adrian, *Criminality and economic conditions*, Little Brown, Boston, 1916
- Bouw, Carolien, Opschudding in Apeldoorn, *Paper gepresenteerd op het congres Vrouwenstudies en vrouwenkwesties*, Amsterdam, 12 juni 1998 (ongepubliceerd)
- Faber, Sjoerd, Van kwaad tot beter? De hoge misdaadcijfers van vrouwen in de achttiende eeuw, in: *Historica*, februari 1998, p. 21-23
- Groenhuijsen, M.S., Stalking. Strafrecht als interventierecht, in: *Delikt en delinkwent*, 1998. p. 521-526
- Haan, Francisca de, Na honderd jaren: vrouwenarbeid en seksengelijkheid in Nederland, in: *Drie vrouwenkwesties*, Amsterdam, SISWO, 1998
- Holtmaat, Riki, Het wetsontwerp belaging. Een twijfelachtige oplossing voor een ernstig probleem, in: *Nemesis*, 1998/2, p. 54-56
- Komen, Mieke, Misdaad en seks(e), *Paper gepresenteerd op het congres Vrouwenstudies en vrouwenkwesties*, Amsterdam, 12 juni 1998 (ongepubliceerd)
- Krabbe, H.G.M. en W. Wedzinga, Belaging in wetsontwerp 25768, in: *Delikt en delinkwent*, 1998, p. 215-232
- Lissenberg, E., Vrouwen, mannen en moraal, in: *Justitiële Verkenningen*. 1993/2, p. 103-119
- Mertens, N.M., M. Grapendaal en B.J.W. Docter-Schamhardt. *Meisjescriminaliteit in Nederland*, 's Gravenhage, WODC, juli 1998
- Pol, Lotte van de, Vrouwencriminaliteit in Amsterdam vanaf 1750, in: *Tijdschrift voor criminologie*, 1987/5, p. 148-155
- Rapportage Jeugd 1997*, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1998
- Rommelink, J., *Mr. D. Hazewinkel-Suringa's Inleiding tot de studie van het Nederlandse Strafrecht*, Arnhem, Gouda Quint bv, 1995
- Stolk, Bram van, *Eigenwaarde als groepsbelang. Sociologische studies naar de dynamiek van zelfwaardering*, Amsterdam, Bohn Stafleu Van Loghum, 1991
- Veraart, Chris, *Valse Zeden. Valse aangiften in zedenzaken*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 1997
- Vries, Petra de, De publieke vrouw als object van de staat, in: *Nemesis*, 1998/3, p. 62-67

Vrouwen en hun misdaad

Honderd jaar mistroostigheid

1999

Alle beschikbare gegevens wijzen erop dat vrouwen de laatste honderd jaar minder vaak en minder ernstige vormen van criminaliteit hebben gepleegd dan mannen. Sinds het eind van de negentiende eeuw schommelt het aantal vrouwelijke veroordeelden rond de 10% van het totaal aantal veroordeelden.

In de afgelopen eeuw zijn pogingen gedaan om het verschil in criminaliteit te verklaren uit aangeboren kenmerken, psychische eigenschappen, sociale omstandigheden of een combinatie van deze factoren. De beperkingen en de plausibiliteit van deze verklaringen zijn uitvoerig behandeld in tal van overzichtspublicaties die sinds de tweede feministische golf zijn verschenen. Een recapitulatie van die publicaties is te vinden in het recent verschenen proefschrift van Wolleswinkel over gedetineerde vrouwen (1997) en in het rapport van Mertens, Grapendaal en Docter-Schamhardt over meisjescriminaliteit (1998).

In deze bijdrage zal ik niet opnieuw een dergelijk overzicht geven. Ik beperk mij tot een globale bespreking van saillante beelden en uitspraken van criminologen over de oorzaken en achtergronden van de geringe criminaliteit van vrouwen. Dan zal blijken dat criminologen vrijwel steeds een mistroostig beeld hebben geschilderd van vrouwen in de misdaad.

Misdadige vrouwen: halve mannen

Messalina, de vrouw van keizer Nero, liet rijke Romeinen vermoorden om hun kapitaal en andere bezittingen te bemachtigen. Lombroso zag in haar, uitgaande van haar beeltenis in het Romeinse Capitool, het prototype van de 'geboren' misdadigster. Haar weelderige haardos en ronde gezicht verhullen uiterlijke tekortkomingen, zoals een laag voorhoofd, een brede kaaklijn, flaporen

---

Eerder verschenen in: *Nemesis: tijdschrift over vrouwen en recht*, 15(6), 81-89.

en een harde enigszins mannelijke blik. Zolang de geboren misdadigsters jong zijn, worden de mannelijke en barbaarse trekken verzacht door mollige en rimpelloze vormen (Lombroso 1887, p. 241; Lombroso en Ferrero 1900, p. 97-98, 162).

Uit: Atlas behorend
bij *L'homme criminel:
étude antropologique
et medico-legale*, 1887

Uit schedelmetingen en foto's van veroordeelden leidde Lombroso af dat de geboren misdadigster aanzienlijk mooier is dan haar mannelijke soortgenoten. Dit beeld past in zijn, al lang geleden verworpen, visie op het verschijnsel misdaad. Geboren misdadig(st)ers zouden een voorbeeld zijn van *atavisme*, een terugval in de menselijke evolutie. 'Degeneratieve stigmata' verraden hun primitieve staat, die niet alleen naar voren komt in hun gelaatstrekken maar ook in hun beperkte morele ontwikkeling. Voor wat de vrouw betreft, misdadigsters zouden niet erg gevoelig zijn voor pijn, nauwelijks medelijden noch moederlijke gevoelens kennen en neigen tot losbandigheid. Hun uiterlijk weerspiegelt hun innerlijk (Lombroso en Ferrero 1900, H. 12).

Lombroso heeft de genoemde fysieke en morele tekortkomingen bij de meeste vrouwelijke criminelen overigens niet aangetroffen. Het merendeel behoorde zijns inziens tot de zogenoemde gelegenheidscriminelen, die door so-

ciale omstandigheden werden aangezet tot het plegen van misdaden (Lombroso en Ferrero 1900, H. 13). Het echte criminele type kwam onder vrouwen nauwelijks voor, wat logisch voortvloeide uit het feit dat de kenmerken van de (menselijke) soort bij vrouwen een geringere variatiebreedte vertonen dan bij mannen. Evolutionair gezien blijven vrouwen dicht bij de oorsprong dan mannen. Zij zijn behoudender en dat vindt zijn oorzaak in de onbeweeglijkheid van de eikel (Lombroso en Ferrero 1900, p. 107-109). Toch onderschreef Van Bemmelen deze visie nog in 1951. Hij was ervan overtuigd dat mannen, zowel ten goede als ten kwade, meer geneigd zijn tot afwijkingen van het gemiddelde, hetgeen verband houdt met hun seksualiteit. Zij staan zorgelozer in het leven want zij kunnen steeds opnieuw 'weggeven', terwijl vrouwen een bewakende en behoedende functie hebben (Van Bemmelen 1952, p. 248).

Bonger, één van Lombroso's felste tegenstanders, hechtte weinig waarde aan de invloed van aangeboren kenmerken. Hij vergeleek vrouwen met kasplanten, die door hun omgeving tegen kwalijke invloeden worden beschermd. Hij voorspelde dat er nauwelijks meer verschil zal zijn in de omvang van de criminaliteit van vrouwen en van mannen als zij ongeveer hetzelfde leven zouden leiden (Bonger 1905, p. 533). Eerder had Loosjes hetzelfde beweerd (Loosjes 1894, p. 61).

Deze emancipatie- of vermannelijkinghypothese leidt een taai leven. In de jaren zeventig was deze veronderstelling het stokpaardje van de zogenoemde liberale feministen (zie Lissenberg 1995). Tot nu toe ontbreken overtuigende onderzoeksgegevens ter bevestiging van de juistheid of onjuistheid ervan. De hypothese is eenzijdig omdat buiten beschouwing blijft dat wijzigingen in de sociale omstandigheden van vrouwen de sociale positie van mannen niet onberoerd zullen laten. Als de manieren van doen en laten van vrouwen veranderen, dan veranderen die van mannen eveneens, wellicht ook op het criminele vlak. Dan zijn vrouwen niet op mannen gaan lijken, maar lijken mannen en vrouwen op elkaar (Lissenberg 1998). Voorts doen zich tal van onderzoektechnische problemen voor rond de operationalisering van het begrip emancipatie (Bruinsma en Lissenberg 1987, p. 19).

De emancipatiehypothese, voorzover deze betrekking heeft op vermogenscriminaliteit, is in de jaren tachtig vervangen door de hypothese dat de groei van vermogensdelicten gepleegd door vrouwen verklaarbaar is uit femi-

nisering van de armoede. Onderzoek in diverse westerse landen heeft uitgezeten dat die stijging van de vermogenscriminaliteit in verband moet worden gebracht met de toename van het aantal vrouwen dat in slechte economische omstandigheden verkeert (Box en Hale 1983; Naffine 1987, p. 100-103). Ook deze aanname berust op de veronderstelling dat het gedrag van vrouwen op dat van mannen zal gaan lijken als vrouwen en mannen in vergelijkbare omstandigheden verkeren. De criminologie heeft armoede of een slechte sociaal-economische positie altijd gezien als de verklarende factor bij uitstek voor door mannen gepleegde vermogenscriminaliteit.

Misdadige vrouwen: listig en prikkelbaar

De Roos en Wichmann trokken aan het begin van deze eeuw de emancipatiehypothese al in twijfel. Nederlands en buitenlands cijfermateriaal wees uit dat de stijging van het aantal vrouwen in het arbeidsproces niet leidde tot een groter aandeel in de criminaliteit. Bovendien vertoonde de arbeidersklasse eveneens een groot verschil in criminaliteit tussen mannen en vrouwen, terwijl in die sociale klasse verhoudingsgewijs veel vrouwen al langer deelnamen aan het arbeidsproces (De Roos 1908, p. 87; Wichmann 1918, p. 669). Beide auteurs hebben zich afgevraagd of het verschil in criminaliteit verklaard kon worden door bestudering van delicten die als typisch mannelijk of typisch vrouwelijk gelden.

Zo lag het voor de hand dat vrouwen minder geweldsmisdrijven pleegden omdat zij over minder lichaamskracht beschikten en minder 'ruw en brutaal' waren dan mannen (Wichmann 1918, p. 678). Daarnaast kwam overmatig alcoholgebruik bij vrouwen weinig voor, terwijl dat mannen bracht tot 'twisten en vechten en indirect, door de geldnood, die er het gevolg van is, ook tot andere ongeoorloofde handelingen' (De Roos 1908, p. 86-87; Wichmann 1918, p. 684; 1930, p. 39). Vrouwen zouden eerder 'listig en onoprecht' zijn, want 'zij doodt door vergif in plaats van door mes of bijl', zo meende Wichmann (1918, p. 678). Hun lichtgeraaktheid en prikkelbaarheid, die ten dele werd veroorzaakt door dagelijks terugkerende huiselijke zorgen, kwam tot uitdrukking in de frequentie waarmee zij zich schuldig maakten aan belediging, een misdrijf waarvoor vrouwen tot de Tweede Wereldoorlog verhoudingsgewijs vaak zijn

veroordeeld. Rond 30% van de veroordelingen wegens belediging had betrekking op vrouwelijke daders, wat hoog is gelet op het aandeel van ongeveer 10% in het totaal van de veroordelingen. Toch waren ook bij dit delict mannelijke veroordeelden in de meerderheid (Wichmann 1918, p. 675; De Roos 1908, p. 88), waarover Hudig zich verbaasde. Zij had eerder het omgekeerde verwacht: vrouwen moesten zich immers met 'radheid van tong verdedigen, wanneer zij in lichaamskracht tekort schieten' (Hudig 1939, p. 63).

Bedrog was een ander delict dat vrouwen in de eerste helft van de twintigste eeuw relatief vaak in aanraking bracht met justitie. De oorzaak voor een grotere leugenachtigheid van vrouwen zocht Bonger in de omstandigheid dat vrouwen eeuwenlang hebben geleefd in een situatie van onderdrukking: zij grijpen naar leugen en bedrog, de wapens van de onderdrukten (Bonger 1905, p. 533). Voor de relatief sterke mate waarin vrouwen zich schuldig hebben gemaakt aan dergelijke talige delicten bestaat ook een neuropsychologische verklaring. Er zijn verschillen tussen mannen en vrouwen in de ontwikkeling van taalfuncties en taalfunctiestoornissen en qua taalvaardigheid steken vrouwen mannen de loef af. Taal is één van de middelen om agressie in banen te leiden. Dat kan uitmonden in belediging of bedrog, maar ook in zelfbeheersing en normconform gedrag omdat via taal wordt gereflecteerd op eigen gedrag en de gevolgen daarvan (Bontekoe 1982, p. 23).

De oudste en bekendste biologische verklaring legt een verband tussen veranderingen in de vrouwelijke hormoonhuishouding en het misdadige gedrag van meisjes en vrouwen. Het zogenoemde premenstruele syndroom (*sympathie menstruellé*) zou Hippocrates al hebben onderkend. 'Lijdt de uterus dan lijden dientengevolge in vele gevallen ook de hersenen' (Loosjes 1894, p. 198). Dit syndroom houdt in dat kort voor de menstruatie vrouwen last krijgen van een verhoogde prikkelbaarheid die de kans op afwijkend gedrag, waaronder het plegen van misdrijven, maar ook het krijgen van ongelukken of het plegen van zelfmoord, vergroot. Reeds verricht onderzoek naar dit syndroom brengt Rutenfrans tot de conclusie dat het premenstruele syndroom niet eensluidend is gedefinieerd en dat verantwoord onderzoek met controlegroepen vrijwel ontbreekt. Over de invloed van het desbetreffende syndroom op het gedrag van vrouwen kan dan ook geen uitspraak worden gedaan (Rutenfrans 1989, p. 244).

Misdadige vrouwen: alleen in uitzonderlijke omstandigheden

Wichmann en Hudig, twee vrouwelijke criminologen uit de eerste helft van de twintigste eeuw, stelden beiden vast dat vrouwen en mannen verschillend reageren op de sociale omstandigheden waarin zij zich bevinden, en zochten daarin de verklaring voor het omvangrijke verschil in criminaliteit. De sociale condities moesten voor vrouwen aanzienlijk ongunstiger zijn dan voor mannen, wilden zij hun toevlucht nemen tot het plegen van strafbaar gedrag. Hun aanpassingsvermogen en hun sterker ontwikkelde gevoel van medelijden zouden hen langer in toom houden (Wichmann 1918, p. 680; Hudig 1939, p. 186). Kempe sloot zich hierbij aan. In bijna lyrische termen beschreef hij de aangeboren flexibiliteit van vrouwen: 'Een dergelijke bereidwilligheid om de situaties, gunstig of ongunstig, niet alleen te nemen zoals ze zijn, maar zelfs soms nog min of meer te idealiseren, teneinde ze met zoo weinig mogelijk moeite te kunnen verdragen, moet wel een sterke rem vormen tegen het begaan van strafbare feiten die immers juist zoo vaak gepleegd worden als uitvloeisel van sociale ontmoediging en onmacht om nog langer aan de ongunst der tijden het hoofd te bieden' (Kempe 1947, p. 71).

Deze auteurs gaan impliciet van de conformiteit van vrouwen uit. De veronderstelling dat meisjes en vrouwen, van nature en/of door opvoeding, zich inhouden en zich meer dan jongens en mannen richten op en laten leiden door hun directe omgeving, beheerst ook thans nog vaak de discussie over de criminaliteit van vrouwen. Een en ander past in de zogenoemde bindingentheorie van de criminoloog Hirschi die ervan uitgaat dat ieder mens tot regel-overtreding in staat is, maar dat de 'bindingen met de samenleving' de meesten daarvan weerhouden.

Alle hiervoor behandelde denkbeelden en opvattingen inspireerden Ruttenfrans (1989) tot een theoretisch kader waarin biologische, psychologische en sociaal-culturele factoren met elkaar vervlochten zijn. Hij onderschrijft de gedachte dat mannen en vrouwen verschillen qua variatiebreedte en hij stelt de stabiliteit en relatiegerichtheid van vrouwen tegenover de variabiliteit en dominantiegerichtheid van mannen om de gedragsverschillen te verklaren. Hij sluit niet uit dat biologische factoren de grondslag vormen van deze verschil-

len. Ook hij komt tot de conclusie dat meisjes en vrouwen alleen in uitzonderlijke omstandigheden delicten zullen plegen.

Speciale aandacht verdient het syndroom van de mishandelde vrouw. In het kielzog van de radicaal-feministische criminologen, die zich richtten op de onderdrukking van vrouwen door mannen en op het geweldgebruik van mannen tegenover vrouwen, zijn de vage grenzen tussen daderschap en slachtofferschap van vrouwen aan de orde gesteld met name in verband met partnerdodingen door vrouwen (zie Lissenberg 1995). Partnerdoodsters hebben vaak langdurige ervaring met (seksueel) geweldmisbruik door familieleden en partners en deze uitzonderlijke omstandigheid is beslissend voor het totstandkomen van het delict. Het bedreigende beeld van de moordenaar maakt plaats voor dat van een deerniswekkend slachtoffer (zie Stammermann 1997; Peskens 1998). Een vergelijkbaar slachtofferbeeld rijst ook op uit onderzoek naar een breder scala aan misdaden, zoals dat van Chesney-Lind (1997) naar de criminele carrières van meiden en vrouwen die uiteindelijk in de gevangenis belanden.

Mannelijke verdachten en daders werden reeds in de jaren zestig en zeventig mede als slachtoffers gezien, slachtoffers namelijk van sociaal-economische omstandigheden en van de straffende justitiële overheid. In de jaren negentig is deze opvatting verlaten. De 'echte' slachtoffers van delicten mochten niet langer over het hoofd worden gezien. Begrip voor de dader veranderde in meegevoel en aandacht voor het slachtoffer. Deze verschuiving heeft tevens een nieuw daderbeeld opgeleverd: de dader is een rationeel handelend individu dat verantwoordelijk kan worden gesteld voor zijn daden.

Dit laatste beeld is nog nauwelijks toegepast op de geringe misdadigheid van vrouwen. Eind jaren tachtig heeft Naffine al wel een aanzet gegeven. In reactie op het traditionele beeld van vrouwen als ondergeschikt, meegaand en zorgend, zijn vrouwen voor haar rationele en met verantwoordelijkheidsgevoel optredende wezens. Vrouwen worden in beslag genomen door hun familie en vrienden, door een baan en andere dagelijkse besognes die zij niet in de waagschaal willen stellen. De meeste vrouwen zijn dus niet geneigd delicten te gaan plegen (Naffine 1987, p. 131). Daarom is hun aandeel in de totale criminaliteit zo gering.

Misdadige vrouwen en vrouwenbeelden

De hierboven besproken beelden hebben met elkaar gemeen dat crimineel gedrag van vrouwen in verband wordt gebracht met minderwaardig of afwijkend zijn ten opzichte van mannen. In de mooie Messalina zag Lombroso verborgen mannelijke trekken, maar desondanks was zij, zoals ook alle andere vrouwen, van nature de mindere van mannen. Inferioriteit van vrouwen ligt ook aan de basis van de emancipatiehypothese. De geringere criminaliteit van vrouwen wordt verklaard uit het feit dat zij in het openbare leven geen of nauwelijks een rol spelen en dus niet meetellen. De getalsmatige uitzonderingspositie die misdadige vrouwen innemen, wordt door Wichmann, Hudig en Rutenfrans verklaard in termen van een andere achterstandspositie. De situatie van vrouwen moet nog ongunstiger zijn dan die van mannen, willen vrouwen overgaan tot het plegen van misdaden.

Het atavistische beeld dat Lombroso schetste van de criminele vrouw is al eerder naar de prullenmand verwezen. De overige beelden hebben zich in de afgelopen eeuw gehandhaafd, zij het dat ze steeds meer met elkaar vermengd zijn. Er kwam oog voor de interactie tussen biologische, psychologische en sociale factoren. De verklaringen voor crimineel gedrag van vrouwen (en van mannen) zijn steeds complexer geworden.

Hudig en Wichmann hebben de discussie een nieuwe wending gegeven. Zij zochten, anders dan hun mannelijke vakgenoten, de verklaring voor de geringe criminaliteit van vrouwen niet in factoren die verband houden met criminaliteit. Zij redeneerden vanuit de veronderstelling dat vrouwen een sterke aandrift hebben tot conformiteit, die zou voortkomen uit hun grotere aanpassings- en inlevingsvermogen. Nadien is ook door anderen, bijvoorbeeld Rutenfrans en Naffine, meer nadruk gelegd op die grotere neiging van vrouwen om in de pas te lopen.

De afgelopen eeuw is het spectaculaire verschil tussen de criminaliteit van vrouwen en van mannen het uitgangspunt geweest voor alle beschouwingen over de criminaliteit van vrouwen. Het beeld dat uit de cijfers oprijst, of dat nu cijfers betreft van politie en justitie of cijfers uit onderzoek naar verborgen criminaliteit, is als vanzelfsprekend aanvaard. Toch zijn de strafbaar-

stellingen waarop het cijfermateriaal berust in feite niet meer dan sociale constructies die plaats- en tijdgebonden zijn (Lissenberg 1998).

Andere tijden, andere zeden en dus (deels) ook andere opvattingen over criminaliteit. In de achttiende eeuw, naar de historica Van de Pol ontdekte, vormden vrouwen de helft van de veroordeelden, en waren dus even crimineel als mannen, louter en alleen omdat de gedragingen waarvoor zij vaak werden bestraft – namelijk prostitutie, overspel en bedelen – toen strafbaar waren en in onze eeuw niet meer. Prostitutie is al straffeloos sinds de invoering van de Code Pénal in 1811. Mede daarom daalde in de negentiende eeuw het aantal vrouwen dat in aanraking kwam met het strafrecht tot een kwart van het totaal aantal veroordeelden. Toen vervolgens een ‘typisch vrouwelijk’ delict als koppelarij uit het Wetboek van Strafrecht werd afgevoerd en abortus provocatus vrijwel niet meer werd vervolgd, kon de criminaliteit van veroordeelde vrouwen verder dalen tot het huidige niveau van ongeveer 10% van het totaal.

Cijfers over criminaliteit en over de verhouding tussen vrouwelijke en mannelijke daders vormen dus een wel zeer wankele basis voor beelden en verklaringen aangaande vrouwen en misdadigheid van vrouwen. Een andere strafbaarstelling levert andere uitkomsten op. Pas als we veel meer weten over de achtergronden van strafbaarstellingen – hoe kwamen ze tot stand, waarom verdwijnen ze of waarom zijn ze zo hardnekkig, enzovoort – kunnen we zinvol discussiëren over vrouwen en hun misdaad. We hoeven die discussie dan ook niet meer te koppelen aan criminaliteit van mannen, want dat heeft ons inzicht in de criminaliteit van vrouwen niet vergroot.

Literatuurverwijzing

W.A. Bongers, *Criminalité et conditions économiques*, Amsterdam: G.P. Tierie 1905 (Engelse editie: *Criminality and economic conditions*, Boston: Little Brown and Company 1916).

E.H.M. Bontekoe, ‘Criminaliteit en geslacht’, *Tijdschrift voor criminologie* 1984, p.18-31.

S. Box en C. Hale, ‘Liberation and female criminality in England and Wales’, *The British Journal of Criminology*, 1983, 23/1, p. 35-49.

Gerben Bruinsma en Ellie Lissenberg, ‘Vrouwen als daders’, in: Bruinsma, Gerben e.a., *Vrouw en criminaliteit*, Meppel: Boom 1987.

- Meda Chesney-Lind, *The female offender. Girls, women and crime*, Thousand Oaks: Sage Publications 1997.
- T. Hirschi, *Causes of delinquency*, Berkeley: University of California Press 1969.
- Hudig, J. C., *De criminaliteit der vrouw*, Utrecht: Dekker & Van de Vegt N.V. 1939
- G. Th. Kempe, *Misdaad en wangedrag voor tijdens en na den oorlog*, Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij N.V. 1947.
- E. Lissenberg, 'Vrouwencriminaliteit en feminisme in de criminologie', in: *Gevangen vrouwen, over criminaliteit en detentie*, Nemesis essays, 1995/2, p. 7-18.
- E. Lissenberg, 'Spiegeldelicten. Nieuwe vormen van vrouwencriminaliteit', *Proces* 1998, p. 103-106.
- C. Lombroso, *L'homme criminel: étude antropologique et medico-legale*, 1887.
- C. Lombroso en W. Ferrero, *The female offender*, New York: D. Appleton and Company 1900.
- C. Loosjes, *Bijdrage tot de studie van de criminaliteit der vrouw*, Haarlem: De Erven Loosjes 1894.
- N.M. Mertens, M. Grapendaal, B.J.W. Docter-Schamhardt, *Meisjescriminaliteit in Nederland*, WODC 169, Ministerie van Justitie 1998.
- N. Naffine, *Female Crime. The construction of women in Criminology*, Sydney: Allen & Unwin 1987.
- Ilka Peskens, 'Ik hou toch van jou', *Nemesis* 1998 nr. 2, p. 39-45.
- L.C. van de Pol, 'Vrouwencriminaliteit in Amsterdam vanaf 1750', *Tijdschrift voor criminologie*, 1987, p. 148-155.
- J.R.B. de Roos, *Inleiding tot de beoefening der crimineele aetiologie*, Haarlem: De Erven F. Bohn 1908.
- C.J.C. Rutenfrans, *Criminaliteit en sexe*, Arnhem: Gouda Quint bv. 1989.
- Ulla Stammermann, "'Weiblichkeit" und die Macht kultureller Deutungsmuster', *Kriminologisches Journal*, 1997, p. 311-321.
- C. Meijer-Wichmann, 'De criminaliteit der vrouw, in het bijzonder in Nederland', in: *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk*, *Encyclopedisch Handboek*, Amsterdam: Elsevier 1918, p. 662-690.
- C. Meijer-Wichmann, *Misdaad – straf en maatschappij*, Utrecht: Erven J. Bijleveld 1930.
- Ria Wolleswinkel, *Gevangen in moederschap. Gedetineerde vrouwen en het recht op family life*, Deventer: Gouda Quint 1997.

Intieme relaties en het strafrecht

Over thuisgeweld en de strafbaarstelling van belagen

1999

In dit artikel wordt de veranderde houding ten opzichte van geweld in intieme relaties onder de loep genomen. Daarbij worden enige ontwikkelingen vanaf de jaren zeventig in vogelvlucht onder de aandacht gebracht, met name voor wat betreft de veranderde betekenis van mannelijke en vrouwelijke normen. Masculinisering en feminisering lijken beide, zij het in afzonderlijke domeinen, aan kracht te hebben gewonnen: terwijl de Nederlandse publieke cultuur – en in het verlengde daarvan de Nederlandse strafrechtspleging – de afgelopen decennia vermannelijkt is, wordt in de privé-sfeer juist meer nadruk gelegd op vrouwelijke normen zoals invoelingsvermogen en het rekening houden met elkaars wensen en verlangens. Ik zal aan de orde stellen dat deze feminisering van de omgangsvormen in intieme relaties beschouwd moet worden als de uitkomst van een collectief cultuurconflict over het ‘juiste gedrag’ van mannen tegenover vrouwen. De vrouwenbeweging beklemtoonde destijds dat vrouwen het slachtoffer waren van seksueel geweld en patriarchale onderdrukking. Dit conflict leidde in de criminologie tot de benoeming van een nieuwe misdaadcategorie, namelijk thuisgeweld.

In de jaren negentig lijkt dat cultuurconflict zijn collectieve karakter te hebben verloren, maar op individueel niveau leiden de veranderde (strafrechtelijke) opvattingen over de (on)aanvaardbaarheid van relationeel geweld nog steeds tot normconflicten die kunnen uitmonden in als misdadig benoemd gedrag.

Voorts lijkt men, als gevolg van de toegenomen gevoeligheid voor geweldgebruik en van de voortschrijdende individualisering, steeds intoleranter geworden jegens welke hinder dan ook in de persoonlijke levenssfeer. Mensen wensen niet alleen gevrijwaard te worden van fysiek geweld maar ook van psychisch geweld. De wetgever heeft onlangs gemeend daartegen bescher-

---

Eerder verschenen in: *Justitiële Verkenningen*, 26(5), 36-44.

ming te moeten bieden met het strafbaarstellen van belagen, waarmee de categorie gedragingen vallend onder thuisgeweld breder is geworden.

Van een feminiene naar een masculien-feminiene cultuur

In de tweede helft van de jaren zeventig kenmerkte de socioloog Geert Hofstede de Nederlandse samenleving als feminiene. Hij baseerde zich op de resultaten van een vergelijkend onderzoek naar algemene waarden in meer dan vijftig landen. Zijn respondenten werkten in nationale vestigingen van IBM, bij welk bedrijf Hofstede toen ook zelf werkzaam was. In een feminiene samenleving zijn de dominante waarden de 'zorg voor anderen en voor de omgeving' en 'conflicten worden opgelost door compromissen en onderhandelingen'. In een masculiene samenleving staan materieel succes en vooruitgang hoog in het vaandel en moeten conflicten worden uitgevochten (Hofstede, 1995, p. 125). Op de lijst van vijftig landen werd Nederland in femininiteit alleen overtroffen door Noorwegen en Zweden.¹

De Nederlandse samenleving is in toenemende mate trekken gaan vertonen die Hofstede aanmerkt als masculien. De inkomens- en vermogensverschillen zijn de laatste decennia groter geworden en het najagen van individueel materieel gewin werd een geaccepteerd streven waar openlijk over mocht worden gesproken. Tegelijkertijd is getornd aan de verworvenheden van de verzorgingsstaat, ook al bleef de sociale zorg iedereen nog steeds een zorg. Maar nog altijd wordt overlegd en onderhandeld waardoor veel conflicten niet hoog oplopen. Er is een feminiene-masculiene samenlevingsvorm ontstaan. De Nederlandse samenleving is opgeschoven in de richting van de Verenigde Staten die de vijftiende plaats bezetten op Hofstede's ranglijst.

De cultuur van een samenleving komt onder meer tot uiting in de strafrechtspleging, en omgekeerd beïnvloedt de wijze waarop de strafrechtspleging vorm krijgt weer die omvangrijker cultuur. Het beeld van een feminiene samenleving lijkt op Hulsman's typering van Nederland in de jaren zeventig als een samenleving met een strafrechtssysteem dat minder op uitsluiting was gericht dan vergelijkbare systemen in andere landen, waar politie en openbaar ministerie op decentraal niveau beslissingen namen en het aantal gedetineer-

---

¹ Japan stond qua masculiniteit op de eerste plaats, gevolgd door Oostenrijk en Venezuela.

den per honderdduizend inwoners op een zeer laag niveau lag.² Het betrekkelijk vriendelijke karakter van de strafrechtspleging kwam toen vooral naar voren in de bejegening en rechtsbescherming van verdachten en daders.

Begin jaren tachtig signaleerde Hulsman een verschuiving in het karakter van de Nederlandse strafrechtspleging in de richting van centralisering van het openbaar ministerie en een daarmee gepaard gaande uniformering van het beleid en een stijgend aantal gedetineerden. Van zuinigheid met het strafrecht zou, zo vreesde hij, niet veel terecht komen (Hulsman, 1982; 1984). Hij heeft gelijk gekregen. Het aantal strafrechtelijke reacties is de afgelopen twintig jaar toegenomen, zowel voor wat betreft buitensluitende als binnenhoudende reacties. Ook de strafrechtspleging is veranderd in een feminien-masculiene mengvorm.

De resocialisatie van daders verdween naar de achtergrond, terwijl buitensluitende reacties in casu vrijheidsberovingen, steeds gebruikelijker werden zoals onder meer kan worden opgemaakt uit het gestegen aantal gedetineerden. Van vijfendertig gedetineerden per honderdduizend inwoners in de jaren zeventig steeg dit aantal in 1998 naar negentig gedetineerden per honderdduizend inwoners (Bosch, 2000, p. 53). De overheid werd steeds minder terughoudend in het vertoon van dit masculiene geweld. Anderzijds is het sanctiepakket uitgebreid met minder ingrijpende formele reacties, zoals taak- en leerstraffen. Politie en openbaar ministerie onderhandelen met daders en soms ook met slachtoffers en op veel terreinen is gedogen de praktijk. Dat zijn de feminiene trekken van het strafrechtelijke apparaat.

Op samenlevingsniveau en in de strafrechtspleging boetten feminiene kenmerken aan kracht in, terwijl zich op het vlak van de intieme relaties een mentaliteitsverandering heeft voltrokken ten gunste van zachte of feminiene krachten. Mannen zijn in de loop van de tijd ontvankelijker geworden voor de verlangens van vrouwen en kinderen en tonen zich dus meer van hun invloede kant (vergelijk Van Stokkom, 1997). De onderlinge verhoudingen in de private sfeer zijn gelijkwaardiger geworden, ook al is de taakverdeling tussen vrouwen en mannen nog altijd betrekkelijk traditioneel. Mannen brengen het

---

² Hulsman noemt dit een 'groene' samenleving, gebruik makend van een van Galtungs ontwikkelingsmodellen.

leeuwendeel van het inkomen in en vrouwen verrichten nog steeds de meeste zorgtaken.

Thuisgeweld: een collectief cultuurconflict

Vrouwen stelden in het midden van de jaren zeventig van de 20e eeuw eisen aan de strafwetgeving en de strafrechtspleging met betrekking tot de externe beheersing van het gedrag van mannen. Zij verwachtten beschermend optreden van de overheid via strafrechtelijke sancties tegen die mannen die zich in intieme relaties niet wisten te beheersen. Dit gebeurde in een periode dat decriminalisering en 'zuinigheid met het strafrecht' nog tot de idealen behoorden. Het leidde tot een tweespalt onder radicale criminologen toen vrouwelijke criminologen zich achter de criminaliseringseisen van de vrouwenbeweging schaarden en thuisgeweld als misdadencategorie introduceerden.

De 'speel'ruimte van mannen moest worden ingeperkt in de hoop en verwachting dat daarmee de zeggenschap van vrouwen over eigen lijf en leden toe zou nemen. Diepgaande meningsverschillen plaatsten goed opgeleide vrouwen tegenover mannen uit hun directe omgeving en daartoe behoorden ook functionarissen uit kringen van politie en justitie. In de strijd om de vrouwenemancipatie werd seksueel geweld een belangrijk thema. Seksueel geweld van mannen jegens vrouwen werd gezien als het prototype van patriarchale overheersing en de strafwet als instrument en symbool van (seksuele) onderdrukking. Mannen moesten tot hun verbazing vernemen dat zij allen 'potentiele verkrachters' waren.

Er was sprake van een cultuurconflict dat tot nieuwe definities en nieuwe interpretaties van strafbaar gedrag leidde. Aan de basis van (strafbare) regelschendingen liggen volgens Sellin cultuurconflicten. Hij onderscheidt conflicten tussen en binnen culturen. Bij conflicten tussen culturen, of primaire cultuurconflicten, komen gedragsregels uit verschillende culturen met elkaar in botsing. Secundaire cultuurconflicten zijn conflicten over normen als gevolg van sociale differentiatieprocessen binnen dezelfde cultuur (Sellin, 1938, p. 105). In de hier aan de orde zijnde kwestie was er sprake van een secundair cultuurconflict. Tussen mannen en vrouwen behorend tot dezelfde cultuur hadden zich sterk uiteenlopende denkbeelden ontwikkeld over de omgangsvormen inzake seksualiteit en zorg, die in de tweede helft van de jaren zeven-

tig door vrouwen beargumenteerd naar buiten werden brachten (Doomen, 1976; Meulenbelt, 1976).

Het conflict kon ontstaan in een reeks van samenvallende ontwikkelingen. Het aantal hoogopgeleide vrouwen met een werkkring of het zekere vooruitzicht op een passende baan nam snel toe. Zij onderhielden internationale contacten en werden via internationale, vooral Amerikaanse, bronnen geattendeerd op de (seksuele) onderdrukking van vrouwen en op de mogelijkheden om zich daartegen te verzetten (Brownmiller, 1975; Schwendingers, 1974). In deze context zijn het gebruik van de anticonceptiepil en de zogenoemde seksuele revolutie van groot belang geweest. Vrouwen herinterpreteerden hun individuele seksuele ervaringen en beschouwden zich, al dan niet in retrospectief, als slachtoffers van seksueel geweld en patriarchale onderdrukking. Gedragingen werden gedefinieerd als feiten waartegen de overheid behoorde op te treden. Privéproblemen werden openbare kwesties: het persoonlijke werd politiek.

Dit sociale differentiatieproces en de daarmee samenhangende veranderingen in denkbeelden beïnvloedde ook strafrechtelijke functionarissen. Zij werden gevoeliger voor de ernst van problemen in de private sfeer en raakten doordrongen van de noodzaak daarop formeel te reageren. Er kwamen voorschriften betreffende passend optreden bij dit soort aanklachten, zoals de zogenoemde Richtlijnen De Beaufort van 16 januari 1986 inzake de bejegening van slachtoffers van seksuele misdrijven. De eisen van de vrouwenbeweging boden het strafrechtelijk apparaat de gelegenheid om via de aandacht voor slachtoffers zijn feminiene karakter tot uitdrukking te brengen, terwijl de masculiene zijde zichtbaar werd in een strengere aanpak van relationeel geweldgebruik, met name van verkrachting.

Het bovenstaande verhaal is bekend, maar nog nooit is nauwkeurig onderzocht hoe dit culturele selectieproces verliep. In hoeverre en in welke opzichten de machtsbalansen tussen mannen en vrouwen zijn verschoven, zal per leefsituatie en per groep in de samenleving moeten worden vastgesteld. Zo'n onderzoek is van belang voor een antwoord op de vraag hoe wij in de huidige situatie terecht zijn gekomen, waarin nog altijd onvrede bestaat over een te krachtig of juist te zwak optreden van politie en justitie, met als gevolg beschermde daders en schuldige slachtoffers. Nog steeds praten, voornamelijk

vrouwelijke, politici over een effectieve aanpak van problemen rond thuisgeweld, omdat overheidsfunctionarissen daar nog steeds te weinig tegen doen of onvoldoende mogelijkheden hebben om te interveniëren.³

Het secundaire cultuurconflict lijkt thans opgelost, althans in spraakmakende autochtone kringen. Qua denkbelden bestaan er geen grote verschillen meer tussen mannen en vrouwen aangaande de juiste gedragingen binnen relaties. Veel mannen hebben zich de door vrouwen gepropageerde opvattingen eigen gemaakt. Toch kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat het persoonlijke voor een deel van de generatie vrouwen die opgroeide in de jaren zestig en zeventig nog altijd politiek is. Mensen van jongere leeftijd bekommeren zich niet langer collectief om deze problemen. De ooit als politiek aangemerkte kwesties leiden bij hen wellicht tot individuele normconflicten omdat de omgangsvormen nog niet geheel zijn uitgekristalliseerd. Tegelijkertijd zijn deze individuele normconflicten illustratief voor de veranderde visies op de omgangsvormen tussen mannen en vrouwen.

Verleiding en overspel: individuele normconflicten

Een individueel normconflict doet zich voor als iemand in een specifieke situatie geconfronteerd wordt met de keuze tussen uiteenlopende gedragsvoorschriften of normen. Vrouwen verwachten respect voor hun wensen inzake bijvoorbeeld het initiatief tot een vrijage. Dit kan aanleiding geven tot botsingen als de omgangsvormen niet helder zijn. Op welk moment wordt van wie gedragsbeheersing vereist? Als een vrouw het initiatief neemt, bepaalt zij dan de gang van zaken? Mag de mannelijke partner uit haar initiatief afleiden dat van hem actie wordt verwacht? De dominante norm vereist zelfbeheersing en invoelingsvermogen van mannen, maar wordt hier ook naar gehandeld? Interpreteren de betrokkenen de gebeurtenis op dezelfde wijze? De veranderde normen hebben ertoe geleid dat vrouwen en meisjes niet meer zo gauw voor hoer worden uitgemaakt en dat mannen en jongens eerder beticht zullen worden van aanranding of verkrachting.

---

³ Het debat 'Wij klagen aan... dood door schuld, wetgever nalatig' op 28 april jl. in De Balie in Amsterdam was daar een voorbeeld van.

Volgens Tittle bestaat er een verband tussen de aard van de gepleegde misdaad of van het deviante gedrag en de greep die iemand heeft op eigen en andermans leven. Zijn uitgangspunt is dat iedereen een hekel heeft aan bemoeienis van anderen. Iedereen streeft naar zoveel mogelijk autonomie, wat wil zeggen dat iemand meer te zeggen heeft over anderen dan anderen over hem of haar. Onderzocht moet worden hoeveel en op welke terreinen iemand zich welk gedrag van anderen moet laten welgevallen en in hoeverre iemand in staat is anderen naar zijn of haar pijpen te laten dansen. De balans tussen onderschikking (*repression*) en overheersing (*autonomy*) bepaalt volgens Tittle de aard van het te verwachten en feitelijk gepleegde misdadige of deviante gedrag.

De individuele beheersingsbalans (*control balance*) hoeft niet op alle terreinen van het leven in dezelfde richting door te slaan. Sommige mensen houden zich op de meeste levensgebieden goed staande en vertonen op slechts een enkel terrein een tekort op de balans (Tittle, p. 188). In seksueel opzicht zijn de tekorten op de balans van vrouwen enigszins opgeheven, terwijl die bij mannen juist zijn ontstaan. Mannen hebben leren inzien dat zij met hun vrouwelijke partner rekening moeten houden. Zij kennen de veranderde normen over passend seksueel gedrag maar zij willen ook zelf aan hun trekken komen. Welk verweer hebben zij tegen vrouwelijke verleidingskunsten? Verleiding is niet strafbaar. Strijdige interpretaties van wederzijdse bedoelingen en verwachtingen kunnen resulteren in gedrag dat als aanranding of verkrachting wordt bestempeld.

Veraart noemt een dergelijk proces een 'mislukte vrijage' en beschrijft het als: 'Verleiding, een vrijage, seks bedreven, spijt'. Het aanklagende slachtoffer loopt bij hem de kans op een aanklacht wegens valse aangifte (Veraart, 1997, p. 156). Zo wordt het strafrecht voor beide partijen een individueel wraakmiddel. Tegen een dergelijk gebruik van het strafrecht heeft de wetgever van 1886 zich verzet, zoals de besprekingen van het overspelartikel duidelijk maken.

Overspel was naar het oordeel van Modderman een onrecht en dat hij zulk gedrag ongepast - en in hedendaagse termen deviant - vond, blijkt uit zijn omschrijving 'het offeren aan Venus Vulgivaga', waarmee hij doelde op de kosten van een minnares of het bezoek aan een prostituee (Smidt, 1881, p. 286). Dit was een onrecht dat iemand leed berokkende, maar het was geen

criminele aangelegenheid die de rechtsorde aantastte. Het ging om een (civiele) kwestie die beide echtelieden zelf moesten oplossen. De overheid behoorde zich verre te houden van problemen in intieme relaties. Als overspel strafbaar zou zijn, dreigde het gevaar dat de 'beledigde' echtgenoot een klacht zou indienen bij de officier van justitie, waarmee het strafrecht een individueel wraakmiddel zou kunnen worden.⁴ Dat gevaar dreigt eens te meer nu belagen strafbaar wordt gesteld.

Van lichamelijke naar geestelijke mishandeling

Met de strafbaarstelling van belagen is de 'penalisering', het met straf bedreigen, van gedrag in intieme relaties omvangrijker geworden. Amerikaans onderzoek wijst uit dat vrouwen vooral worden belaagd door iemand met wie zij een intieme relatie (gehad) hebben terwijl mannen eerder belaagd worden door iemand die zij niet of nauwelijks kennen (Baas, 1998, p. 27). De criminalisering van belagen of 'stalking' is een logische voortzetting van het proces dat begon met de discussies in de vrouwenbeweging over wijziging van het verkrachtingsartikel en in breder verband van de zedelijkheidswetgeving. De bescherming tegen fysieke mishandeling wordt uitgebreid met bescherming tegen geestelijke mishandeling. In de memorie van toelichting op het wetsvoorstel tot strafbaarstelling van belagen, heet belaging 'psychische mishandeling met voorbedachte rade', gericht tegen de psychische en fysieke integriteit van het slachtoffer.

De gevoeligheid voor hinder, in welke vorm ook, is de afgelopen jaren toegenomen, en overheidsinstanties werpen zich op als beschermer. De bedoelde hinder, voorzover veroorzaakt door (ex-)partners, betreft niet langer alleen de objectief vaststelbare lichamelijke schade en daaraan gekoppelde gevoelens van onveiligheid, maar ook de beleving van onveiligheid. De dreiging die van het stelselmatige hinderlijke gedrag van de belager uitgaat, moet worden voorkomen of bestreden.

Een dergelijke verschuiving in de oriëntatie van de overheid deed zich al eerder voor voor wat betreft het criminaliteitsbeleid in het algemeen. De over-

---

⁴ Er kwam uiteindelijk een overspelartikel in het wetboek van strafrecht. Vergeleken met de Code Pénal was het veranderd van een seksespecifiek in een sekseneutraal wetsartikel.

heid baseerde haar beleid oorspronkelijk op concrete gebeurtenissen, vastgesteld door de politie of door onderzoekers. Daaruit werd de omvang van de objectieve onveiligheid van de bevolking afgeleid. In de loop van de jaren negentig zijn daar onveiligheidsgevoelens voor in de plaats gekomen. De beleving van onveiligheid werd belangrijker dan de objectieve onveiligheid. Ondanks de toegenomen mondigheid van burgers lijkt er aan de overheidsbescherming, althans op papier, geen eind te komen. In de strafbaarstelling van belagen wordt vormgegeven aan het recht om met rust gelaten te worden, om het leven naar eigen inzicht in te richten zonder storende tussenkomst van medeburgers, met als keerzijde een toenemende kans om geconfronteerd te worden met ingrijpen door de overheid.

Tot de achterliggende vragen, die de wetgever zich al stelde in 1886, behoren: welk optreden mag van de overheid verwacht worden bij botsingen in intieme relaties en in hoeverre en door welke maatschappelijke groepen wordt dat optreden aanvaard? De wetgever heeft zich in de jaren tachtig van de twintigste eeuw uitgesproken voor overheidsinmenging op dit terrein en heeft deze keuze momenteel bevestigd door belagen strafbaar te stellen. De huidige strafwetgevers zijn, voorzover het interventie in private kwesties betreft, aanzienlijk minder terughoudend dan hun voorgangers van 1886. Overigens kan het strafbaarstellen van belagen worden beschouwd als het symbool bij uitstek van de huidige masculien-feminiene cultuur: er wordt 'gezorgd' voor slachtoffers door daders te straffen.

De toekomst van belagen

Mijns inziens is belagen, in ieder geval in intieme relaties, een overgangsverschijnsel in de verhouding tussen mannen en vrouwen. Voor sommige mannen is het nu nog onverteerbaar dat vrouwen een eind maken aan de relatie. Relatieve machteloosheid en sociale en emotionele ontredde-ning kan verlaten mannen ertoe brengen zich wanhopig vast te klampen aan hun vroegere partner en haar op allerlei manieren lastig te vallen zonder dat dit tot fysieke geweldsda- den hoeft te leiden. Belagen is voor mijn gevoel een overgangsverschijnsel omdat jongens en meisjes zich instellen op andere omgangsvormen en verwachtingspatronen. Zij leren van de problemen van de vorige generatie. Met andere woorden, de toegenomen gevoeligheid voor bepaalde sociale ver-

schijnselen in de ene generatie produceert verhoogde weerbaarheid in de volgende generatie.

De ervaring met de echtscheiding van hun ouders of van ouders van hun vrienden heeft hen ervan bewust gemaakt dat relaties geen eeuwigheidswaarde hebben. Bovendien worden jongens beter voorbereid op zelfstandigheid en leren zij voor zichzelf te zorgen. Na het afbreken van een relatie zullen zij, net als daarvoor, op eigen benen kunnen staan. Wat dat betreft zijn de verhoudingen evenwichtiger geworden en zal het eind van een relatie geen van beide partners meer volkomen uit balans brengen. De nu nog vaak gesignaleerde machteloosheid van mannen die tot redeloosheid, waaronder belagen, leidt, zal meer en meer tot het verleden gaan behoren.

Literatuur

Baas, N.J. *Stalking*, Den Haag, WODC Onderzoeksnotitie, nr. 1, 1998

Bosch, A.G. *De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1795 tot 2000*, Nijmegen, Ars Aequi Libri, 2000

Brownmiller, S. *Against our will; men, women and rape*, New York, Simon and Schuster, 1975

Doomen, J. *Verkrachting, ervaringen, vooroordelen, achtergronden*, Baarn, Uitgeverij In den Tooren, 1976

Hofstede, G. *Allemaal andersdenkenden; omgaan met cultuurverschillen*, Amsterdam, Uitgeverij Contact, 1995

Hulsman, L.H.C. 'Zuinigheid met strafrecht en bezuinigingen', *Delikt en delinkwent*, 1982, pp. 106-117

Hulsman, L.H.C. 'Het Nederlandse heroïnebeleid in internationaal perspectief', *Tijdschrift voor criminologie*, nr. 2, 1984, pp. 76-97

Lissenberg, E. *Overspel, de wetgever en de politiek; criminaliteit als politiek probleem*, Arnhem, Gouda Quint, 1990

Meulenbelt, A. *De schaamte voorbij; een persoonlijke geschiedenis*, Amsterdam, Van Gennep, 1976

Schwendinger, J. R. en H. 'Rape myths, in legal, theoretical and everyday practice', *Crime and social justice*, springsummer, 1974

Sellin, Th. *Culture conflict and crime*, New York NY, Social Science Research Council, (1938) z.j.

Smidt, H.J. *Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht (deel II)*, Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, 1881

Stokkom, B. van *Emotionele democratie Amsterdam*, Van Genneep, 1997

Tittle, Ch.R. *Control balance; toward a general theory of deviance*, Boulder Co, Westview Press, 1995

Veraart, Ch. *Valse zeden; valse aangiften in zedenzaken*, Amsterdam, Uitgeverij Balans, 1997

Voorstel. *Voorstel van wet van de leden Dittrich, Swildens-Rozendaal en O.P.G. Vos tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht en het Wetboek van Strafvordering (strafbaarstelling van belang)*, Den Haag, Tweede Kamer, 1997-1998, 25768

